

3-25

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՅԱԿՈՒԲՆ ԱԼԵՔՍԱՆ ՅԱԿՈՒԻ

ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔԻ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՑ
ԻՇԽԱՆԱՏՈՂՄԵՐԸ ԵՒ ԱՐՔԱՑԱՏՈՂՄԵՐԸ Թ-ԺԳ ԴԱՐԵՐՈՒՄ
(ՊԱՏՄԱ-ԱՂԲԻՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԶՆՆՈՒԹՅԱՆ)

Է. 00.02 «Համաշխարհային պատմություն»
մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների դոկտորի
գիտական աստիճանի հայցման ատենախօսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

Այրապետյան Ընկերաց
հ. Տեղի ակադեմիայի
Գ. Ղազարյան Զովհարյան
Աղբյուրայի Աղբյուր
15.08.14

Երեւան 2014

Ատենախօսութեան թեման հաստատուել է ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան
ինստիտուտի գիտական խորհրդով

Պաշտօնական ընդդիմախօսներ՝ Պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանեան անդամ
Փիրայր Շառլի Տետեան

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հայրապետ Գեորգի Մարգարեան

Պատմական գիտությունների դոկտոր
Ազատ Արտաշի Բոզոյեան

Առաջատար կազմակերպություն՝ ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան ինստիտուտ

Պաշտպանութիւնը կայանալու է 2014 թ. Սեպտեմբերի 16-ին, ժամը 15.00,
ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՂ-ի 006 «Համ-
աշխարհային պատմութիւն» մասնագիտական խորհրդի նիստում:
Հասցեն՝ 0019, Երեւան, Մարշալ Բաղրամեանի պող., 24/4:

Ատենախօսութեանը կարելի է ծանօթանալ ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան
ինստիտուտի գրադարանում:

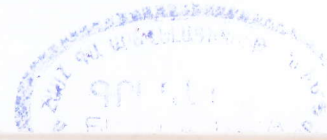
Սեղմագիրն առաքուած է 2014 թ. Օգոստոսի 15 ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար՝
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Ռ. Պ. Ղազարեան

Ուսումնասիրութեան առարկան եւ ընդհանուր քննադատութիւնը: Հին եւ միջնադար-
բան հայ եւ օտար մատենագրական երկերի, թերեւս, գլխաւոր առանձնապատկութիւնն
է այն, որ դրանց հեղինակները հասարակութիւնների ու ժողովուրդների պատմութիւնը
ներկայացնում են գերազանցապէս տիրակալների եւ տիրապետող դասի կենցաղավա-
րութեան նկարագրութեան ձեւով: Նոր դարաշրջանի պատմագիտութիւնն իր առջեւ,
քնականաբար, դնում է հին հասարակութիւնները, պետութիւններն ու էթնոսները շատ
աւելի լայն ընդգրկումով պատկերացնելու եւ հետազօտելու խնդիր, սակայն ոչ պակաս
գիտական կարեւորութիւն է վերագրում հենց տիրապետող դասակարգերի, այդ թւում
իշխանական եւ արքայական տոհմերի համակողմանի ուսումնասիրութեանը: Ակնյայտ
է, որ ամեն մի ժամանակաշրջանի ներքին ու արտաքին քաղաքական «մակընթացու-
թիւններն ու տեղատուութիւնները» համարժէք արտացոլում են գտել բոլոր հասարակու-
թիւնների (տուեալ դէպքում՝ Նաեւ Հայաստանի ու հարեան այսրկովկասեան երկրնե-
րի)՝ Նախ եւ առաջ իշխող վերնախաւի, աշխարհիկ եւ հոգեւոր ասպանու ներկայացու-
ցիչների կեանքում ու ճակատագրում: Միս կողմից՝ առաւել մեծ չափով հենց վերջիննե-
րիս կենսամիճակով, սեփական շահերի ու տնտեսական խնդիրների ընկալումով, ազ-
գային-մշակութային ու գաղափարախօսական մղումներով եւ կոնկրետ գործնական ա-
րարքներով է պայմանաւորուած եղել տուեալ հասարակութեան, պետութեան ու ժող-
վրդի ճակատագիրը իւրաքանչիւր պատմաշրջանում: Ինչպէս գրում է խնդիրը յատուկ
ուսումնասիրութեան առարկայ դարձրած Հ. Մարգարեանը՝ «Պատմութեան շրջադար-
ձային պահերին հայ աստատերերի այդ շերտն է առաջին հերթին կողմորոշուել եւ
մշակել (ազգային եկեղեցու ղեկավարութեան մասնակցութեամբ) հայոց քաղաքական
ուղեգիծը»: Մեր աշխատանքը եւս վերաբերում է միջնադարեան Հայաստանի մի հա-
տուածի եւ հարեան Աղուանք երկրի աստատիրական դասը կազմող իշխանատոհմե-
րի պատմութեան համալիր քննութեանը՝ այն առանձնապատկութեամբ, որ դրան ուղե-
կցում է աղբիւրագիտական նիւթի համալիր պատմա-քանասիրական վերլուծութիւնը:

Թեմայի արդիականութիւնը եւ ուսումնասիրութեան նպատակն ու խնդիրները:
428 թ. Իրանի արքայից արքայ Վռամ Գուրն իր հրամանագրով վերացրեց Արշակու-
նեաց թագաւորութիւնը դեռ 385 (կամ 387) թ. Հռոմեական կայսրութեան ու Սասա-
նեան Պարսկաստանի միջեւ բաժանուած՝ հազարամեայ անկախ պետականութիւն ու-
նեցող Մեծ Հայքի արեւելեան հատուածում, եւ մարզպանութեան վերածուած երկրից
կտրելով նրա հիւսիս-արեւելեան Ուտիք նահանգը՝ ընդգրկեց այն իր տերութեան միս
տորաստեղծ մարզպանութեան կազմում, որն ստացել էր «Առան» անունը (տարբ.՝ «Ա-
ղուանք», «Ալբանիա», «Ռան» են): Նրա որդի Յազկերտ Բ-ն իր 450-451 թթ. հակա-
քրիստոնեական հայածանախների շրջանում Նոյն մարզպանութեան մեջ մտցրեց Նաեւ Ու-
տիքի հարեան Արցախ նահանգը: Առան - Ռան անունը վերցուել էր Վռամի հրամանա-
գրով այդ մարզպանութեան մի մասը դարձած Բուն Աղուանքի թագաւորութեան (ան-
տիկ Ալբանիայի՝ Կապադակ մայրաքաղաքով) անուանումից, որը ձեւաւորուել էր Զ. ա.
Ա դ. սկզբներին՝ տարածուելով Կուր գետի ստորին հոսանքից հիւսիս, մինչեւ Կովկա-
սեան լեռնաշղթան՝ դէպի Կասպից ծով իջնող Նրա Դերբենդի լեռնաբազուկով (այդ թա-
գաւորութեան նոր՝ Արշակունեաց արքայատոհմը գոյատեւեց Նաեւ մարզպանութեան
կազմում եւ գահագրկուեց Կաւատի 523 թ. հրովարտակով): Ե դ. առաջին կէսի այս
վարչական փոփոխութիւններից յետոյ Արցախ եւ Ուտիք հայկական նահանգների ու
Կուրի ձախափնեայ Բուն Աղուանից երկրի (ուր լեզգիալեզու աղուանական ցեղերի էթ-
նոհամախմբման գործընթացը կանգ առաւ մետաէթնիկ ընդհանրութեան փուլի վրայ՝
չաւարտուելով միասնական էթնոսի կազմաւորմամբ) ճակատագրերը մի քանի դար ըն-
թացան միեւնոյն հունով, եւ այդ Նոյնականութիւնը որոշ չափով պահպանուեց Նաեւ ուշ

միջնադարում ու նոր ժամանակներում: Առան-Աղուանք մարզպանության մեջ, որի բրիտանացի բնակչության վրայ տարածում էր «հաւասարների մեջ առաջինը» կարգավիճակ ունեցող Հայոց կաթողիկոսության նուիրապետութեանը ենթակայ, բայց առանձին հոգեւոր կառոյց՝ Աղուանից եկեղեցու իրաւագորութիւնը, հասարակական ու մշակութային զարգացումներն ընթանում էին համախմբման միտումներով: Բայց Մաշտոցի եւ աղուան վարդապետ Բենիամինի ջանքերով ստեղծուած գիրն ու գրաւոր մշակոյթը համեմատաբար սահմանափակ զարգացում ապրեցին, եւ յատկապէս Չ դարում Աղուանքի վարչական ու հոգեւոր կենտրոնների՝ Կուրի էթնիկապէս հայկական աջափնեակ (Նորակառոյց Պարտաւ մայրաքաղաք) տեղափոխուելուց յետոյ, երկրի բրիտանացի հասարակութեան զարգացումն ընթացաւ գերագանցապէս հայկական գրաւոր մշակոյթի հիմնաքաղաքի վրայ: Խալիփայութեան տիրապետութեան տակ յայտնուած Աղուանքում մահմեդականութեան տարածման դարաշրջանում բունաղուանական մեծաէթնիկ ընդհանրութեան բրիտանացի մնացած մասը վերջապէս համախմբուեց իբրեւ «ուրիներ» ինքնանուամբ միասնական էթնոս, իսկ մահմեդականացած հատուածի գերակշիռ մասն՝ իբրեւ «լեզգիներ» ինքնանուամբ էթնոս-ժողովուրդ (պահպանուեցին նաեւ մի քանի փոքր մահմեդական եւ լեզգիալեզու ժողովուրդներ): Զրիտանացի գանձուածի արեւմտեան հատուածում (Հերթ) նաեւ ընթացաւ վրացիացումը, իսկ արեւելեան մահմեդական հատուածում (Շիրուան)՝ պարսկացումը, որը ժժ դարում աւարտուեց «թաթեր» ինքնանուամբ էթնոսի ձեւաւորմամբ (բայց եւ՝ որոշ մասի թիւրքացմամբ-աղբրեջանացմամբ): Հնարաւոր է արձանագրել նաեւ բունաղուանական գանձուածի ինչ-որ մասի հայացումը, հիմնականում էթնոհամախմբուած ուրիների գործառնամարզից (արեւելից) արեւելք («հայ թաթեր» են): Միասնական «երկրում» ինտենսիւ էին նաեւ ժողովրդագրական տեղաշարժերը՝ արցախ-ուտիքի հայերի յաճախակի տեղափոխութիւնը Կուրից հիւսիս եւ ուրիների անցումն աջափնեակ (առաւելապէս՝ Լախաւանաշային ու դաշտաբերանի շրջաններ՝ Գիւլիստան, Սարովի գիւղախումբ են):

Նորաստեղծ մարզպանութեան վրայ տարածուած «Աղուանք» երկրանունը, որը հայերէնի յոգնակի Զ-ի շնորհիւ հաւասարապէս նշանակում էր ե՛ւ երկիրը, ե՛ւ բնակիչներին, արդէն Ե դարի վերջերին լիովին ընդունուեց նաեւ Կուրի աջափնեակի հայութեան կողմից իբրեւ «սեփական» երկրի անուանում: Միջնադարեան աղբիւրներն, իրենց դարաշրջանի աշխարհընկալման չափանիշներով, հազուադէպ են յատուկ արձանագրում կոնկրետ տարածքի բնակչութեան էթնիկ պատկանելութիւնը (այն բացառութիւններով, որ շատ կարեւոր են արդի ազգագրագետների համար)՝ բաւարարուելով երկրանուան, այս ողբերում «Աղուանք»-ի նշմամբ: Չուգանեռաբար՝ նաեւ Բուն Աղուանքի վրայ էր տարածուած «Արեւելք» («Արեւելից») անուանումը (ի վերջոյ դասականացուած՝ իբրեւ «Հայոց Արեւելից կողմանք»), որը սկզբնապէս վերաբերում էր լոկ Սեծ Հայքի հիւսիս-արեւելեան Արցախ-Ուտիք նահանգներին: Նման իւրայատուկ եզրութաբանութիւնը որոշ շփոթութիւններ առաջ բերեց յատկապէս նոր ժամանակներում, սակայն ուներ նոյն արդիւնը (Էֆեկտը) դեռ միջնադարում: Դա իր յայտնի «բացասական» արտայայտութիւնը գտաւ Ժ դ. արցախցի հայ պատմիչ Մովսէս Դասխուրանցու մօտ (կոչուած նաեւ՝ Կաղանկատուացի), ով շնչելով աւատական մասնատուածութեան խորացման պայմաններում իր երկրամասի հայ աշխարհիկ ու եկեղեցական վերնախաւի մեծապէս կենտրոնախոյս շահերից՝ փորձեց բառացիօրէն «ստեղծել» իր «Աղուանից» կամ «Արեւելեայց» երկրի առանձին պատմութիւնը, որի ակունքն ու կենտրոնը նա թիւրքակալմամբ կամ յատուկ անտեսելով վաղմիջնադարեան աւանդոյթը՝ համարում էր հայ աջափնեակը: Իր դարաշրջանում, որը նաեւ մեր խնդրոյ առարկայ ժամանակաշրջանի (Թ-ԺԳ դդ.) սկիզբն է, այդ միտումները գրեթէ հասան էթնիկ միասնականութեանը սպառնացող չափերի

(հայ ազգի էթնոմասնատման եղանակով դուստր հայալեզու էթնոսի ձեւաւորման իրական վտանգով), թէեւ դա յաջողուեց յարթահարել արդէն ժՄ դարի ընթացքում:

1860 թ. Դասխուրանցու «Պատմութիւն Աղուանից»-ի իրապարակումից յետոյ մասնագետները համարեցին, որ հետեւելով Նորայայտ տեղացի հեղինակի պատկերացումներին՝ հարկ է սրբագրել անտիկ եւ վաղմիջնադարեան աւանդոյթի վրայ յենուած նախկին մօտեցումները, ըստ որոնց մինչեւ Սասանեանների կողմից 428 թ. Հայոց թագաւորութեան վերացումը էթնիկ Ալբանիան տեղորոշում էր լոկ Կուրից հիւսիս: Ի դ. առաջին կեսի գիտնականների մօտ ձեւաւորուեց այն մտայնութիւնը, թէ Կուրի աջափնեակը նախապէս բնակեցուած է եղել աղուանական ցեղերով, որոնք երկար ապրելով Հայոց պետութեան մեջ՝ ինչ-որ պահի հայացել են (մինչեւ Ե դարը կամ անելի ուշ՝ վաղ միջնադարում): Սակայն Ի դ. երկրորդ կեսի բազմաթիւ հայագիտական-կովկասագիտական աշխատանքներում հանգամանակից ցոյց տրուեց, որ իրականում տեղի է ունեցել ոչ թէ աջափնեայ կովկասալեզու բնակչութեան ուժացում հայ էթնոսի մեջ, այլ ընդամենը՝ վարչական փոփոխութիւնների հետեւանքով «Աղուանք» անունն տեղափոխուած նաեւ աջափնեակի վրայ: Հարեան աղբրեջանական պատմագրութիւնը զուտ բաղաբանական պատճառներով ամեն գնով ձգտել է ոչ միայն կառուած մնալ հին տեսակետին, այլեւ գիտական հանրութեանը փաթաթել այն «գիւտը», իբրեւ թէ Արցախ - Ուտիքի բնակչութիւնն «ուժացել-հայացել» է շատ անելի ուշ՝ միայն ԺԶ դ. սկզբին (Գաճասարի կաթողիկոսութեան վերացումից յետոյ): Արցախեան ազատագրական պայքարից եւ քաղաքական փոփոխութիւններից յետոյ այդ հակագիտական միտումները, որ իրաւացիօրէն ընդհանրացուել են «բունիթաթովկականութիւն» դիպուկ եզրոյթի տակ, էլ անելի են խորացել՝ հասնելով պատմա-աղբիւրագիտական նիւթի անսքող խելաթիւրման (աղբիւրների հրատարակում՝ հակառակ պատկեր ներկայացնող դրուագների դուրս նետումով, բնագրերի զանաշաղկ փոփոխումներ, եզրութաբանութեան աղճատում, հիմնագրով պնդումների տարափներ): Գրականութեան մեջ մատնանշուած է նաեւ «բունիթաթովկականութեան» նպատակադրումը՝ հայերին եւ Աղբրեջանի հանրապետութեան միւս ազգութիւններին «զրկել» հայրենի երկրում բնակուելու պատմական մոտիւացիայից եւ նրանց մեջ ներարկել եկուորի ու «սոսուորի» հոգեբանութիւն: Պիտի նաեւ արձանագրել, որ Աղբրեջանի պետական քարոզամեթեմայի ճնշումների եւ ուղղակի հալածանքների հանդիման՝ տեղաբնիկ հայութիւնը ցուցաբերել է ֆենոմենալ հաւատարմութիւն իր ազգային եւութեանը (ի տարբերութիւն յատկապէս՝ մահմեդական ազգութիւնների, որ մեծ չափով դարձան քարոզչական պատերազմի զոհն ու հասան կիսաուժացած վիճակի), իսկ հայ մասնագետները (Յ. Անասեան, Ա. Մնացականեան, Բ. Ուլուբաբեան եւ ուրիշներ) դրսեւորել են իրենց իբրեւ հայրենի երկրի բոլոր դարաշրջանների պատմութեան ու մշակոյթի պաշտպանութեան մարտիկներ (կարելի է ասել՝ պատմական հայրենիքի սահմանապահներ)՝ ըստ արժանոյն կասեցնելով բունիթաթովկական խելաթիւրումների արմատաւորումը համաշխարհային պատմագիտութեան մեջ:

Այնուամենայնիւ, ներկայումս էլ չափազանց արդիական են մնում Կովկասեան Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանք երկրամասի անկողմնակալ ու խորացուած հետազոտութիւնները: Կարելի է վստահ լինել, որ դա մեր օրերի հայագիտութեան եւ կովկասագիտութեան կարեւոր բնագաւառներից է, որի ուսումնասիրութիւնն անհրաժեշտ է կատարել թէ՛ լայնութեամբ (Նորայայտ մատնագրական, վիճագրական եւ հնագիտական նիւթերի ընդգրկումով ու արժեւորումով), եւ թէ՛ խորութեամբ (այսինքն՝ այդ նիւթերի հետազոտութեան մակարդակը մշտապէս պահելով դասական եւ ժամանակակից գիտութեան տեսական մշակումների ճշմարիտ բարձրութեան վրայ): Նշուած հանգամանքների լոյսի ներքոյ զարգացած միջնադարի կամ աւատական մասնատուածու-

թեան դարաշրջանի Բուն Աղուանքի եւ Յայոց Արեւելից կողմանց իշխանատոհմերի եւ արքայատոհմերի ուսումնասիրութիւնը, նրանց ծագման, կառուցուածքի, եթնիկ պատկանելութեան ճշգրիտ վերհանումն ու զարգացման ուղղութիւնների գիտական քննութիւնը, որոնք կազմում են այս ատենախօսութեան նպատակների ու խնդիրների լայն շրջանակը, կարելի է գնահատել իբրեւ արդի հայագիտութեան եւ կրկնաազգիտութեան առաջնահերթութիւններ: Աշխատանքի կարելորդ նպատակն է նաեւ յատուկ քննական անդրադարձերով սրբագրել ու ճշտել գրականութեան մէջ թափանցած այն տեսակետերը, որ արդիւնք են արդիւնների վրիպելալ եւ թերի ընկալման կամ մեկնաբանման:

ժամանակագրական ընդգրկումը: Պարզ է, որ նշուած խնդիրների ամբողջական լուսաբանութիւնը հնարաւոր չէ առանց՝ գոնէ իբրեւ յետնախորք՝ նախորդող ժամանակահատուածի պատմական իրողութիւնների լիարժէք վերհանման: Այդ պատճառով աշխատանքի ժամանակագրական սահմաններն իջնում են մինչեւ անտիկ եւ վաղ միջնադարի դարաշրջանները, թէկուզ եւ՝ պահանջուող ծաւալի մէջ հնարաւոր է կատարելաբար մանրակրկիտութիւն ապահովել հենց սոյն ատենախօսութեան վերնագրում արձանագրուած ժամանակի՝ Թ-ԺԳ դարերի, այսինքն՝ զարգացած աւատատիրական յարաբերութիւնների դարաշրջանի իրողութիւնների համար: Սա երկարատեւ, բարդ ու տարաբնոյթ հարցադրումներ պարունակող ժամանակաշրջան է (մէկուկէս հազարամեակ), բայց միայն այդ բոլոր՝ պատմա-քաղաքական, բանասիրական-լեզուաբանական, պատմա-աշխարհագրական, ազգագրական, մատենագրական, վիճագրագիտական, տոհմաբանական եւ անգամ անձնաբանական (պրոսոպոգրաֆիկ) հարցադրումների հնարաւորինս սպառիչ գիտական քննութիւնն ու լուծումներն են ապահովում ճշգրիտ պատկերացում Թ-ԺԳ դդ. Յայոց Արեւելից կողմանց եւ հարեան աւատատոհմերի մասին:

Թեմայի մշակուածութիւնը եւ աշխատանքի գիտական նորութիւնը: Խնդրոյ առարկայ բնագաւառը վաղուց գրաւել է նոր ժամանակների գիտութեան ուշադրութիւնը: Դեռեւս ԺԹ դարի վերջերին՝ 1893-1895 թթ., նրան վերաբերող մշակումներն իր երկու աշխատութիւններում («Աղուանից երկիր եւ դրացիք», «Արցախ») ամբողջացրել էր Ս. Բաբխուբաբեանցը, իսկ 1914 թ. նրա ներկայացրած պատկերի ճշգրտմանը լրջօրէն ձեռնարկեց Կ. Եպ. Տէր-Մկրտչեանը («Դօսիեանք եւ Մելիք-Շահնազարեանք»): Մի քանի տասնամեակ անց իրենց հիմնարար աշխատանքները հրատարակեցին Ն. Ա. Գրոնցը («Բագրատունեաց փառքը») եւ Գ. Յովսէփեանը («Խաղբակեանք կամ Պոռչեանք հայոց պատմութեան մէջ»): Այնուհետեւ խնդրոյ առարկայ իշխանատոհմերին վերաբերող հարցադրումներն էապէս ճշտուեցին Ս. Բաբխուբաբեանի «Արցախի, Շաքիի եւ Փառխոսի իշխանութիւնները IX-X դարերում» ընդարձակ յօդուածում, ցաւօք՝ լոյս տեսած յետմահու (2011 թ. լոյս տեսաւ նաեւ նրա հանգամանալից մենագրութիւնը՝ «Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений»): Դրան յաջորդեց 1975 թ. Բ. Ուլուբաբեանի «Խաչենի իշխանութիւնը X-XVI դարերում» հիմնարար մենագրութիւնը, որն աղբիւրագիտական անելի համակարգուած նիւթերի, մասնաւորապէս՝ ամբողջական վիճագրական դիւանների եւ իշատակարանների ժողովածուների մատուցած նիւթի հիման վրայ բազմաթիւ ճշգրտումներ մտցրեց նախորդող պատկերացումների մէջ (1997 թ. դրանցում խիստ կարելորդ ուղղումներ կատարեց Գ. Կիրակոսեանն իր «Յայաստանը Լանկ-Թամուրի եւ թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում» մենագրութեան մէջ): Գրեթէ նոյն ժամանակ խնդրոյ առարկայ իշխանատոհմերի մանրակրկիտ տոհմաբանական աղիւսակներ պատրաստեց եւրոպացի պատմաբան Կ. Թումանովը («Manuel de géologie et de chronologie pour l'histoire de la Caucasic chrétienne /Arménie-Géorgie-Albanie»), իսկ վերջերս (2012-ին) համեմատաբար անելի ճշտուած աղիւսակներ հրատարակեց Արմէն-Զլօր Մուշաֆեանը («L'Arménie du Levant /XIe-XIVe

siècle/»), ով արդէն որոշ չափով օգտագործել է նաեւ մեր վերջին տարիների մշակումները: Իհարկէ, զուգահեռաբար կարելորդ էին նաեւ հարեան իշխանատոհմերին ու արքայատոհմերին (Լօռու եւ Տաւուշի Բագրատունիներ, Չաքարեաններ, Վահրամեաններ, Օրբէլեաններ եւն) նուիրուած աշխատութիւնները՝ Կ. Ղաֆաղարեանի, Գր. Գրիգորեանի, Ռ. Մաթեոսեանի, Զ. Սկրտումեանի, Ա. Շահնազարեանի, Զ. Մարգարեանի եւ այլ մասնագետների հեղինակութեամբ:

Վերջին տասնամեակի ընթացքում Բուն Աղուանքի եւ Յայոց Արեւելից կողմանքի եթն-քաղաքական պատմութեանն ու պատմական աշխարհագրութեանը վերաբերող հետազոտութիւններին զուգահեռ մեր ուշադրութիւնը մեծապէս սեւեռուել է մատենագրական աղբիւրների գիտա-քննական բնագրերի կազմման եւ վիճագիր նորայայտ նիւթերի վերծանութեան ու հրատարակման վրայ: Այդ աշխատանքներն առնչուել են է՛ն հայ դասական ատենագրութեան երկերին (Տիրակացու «ժամանակագրութիւն»-ը, Յովհան Մամիկոնեանի «Պատմութիւն Տարսնոյ» երկը, Յովհան Օձնեցու «Կանոնագիրք Յայոց»-ը, Է դ. անանուն հեղինակի «Աշխարհացոյց»-ը եւն), է՛ւ վաւերագրերին ու կանոնական փաստաթղթերին («Գահնամակ», «Չօրանամակ», Աբրահամ Արքայաւեցու, Եղիա Արժիշեցու եւ այլ «Թղթեր», եկեղեցածոցողների հաստատած կանոնախմբեր, այդ թւում Աղուանից Վաչագան Բարեպաշտի հրաւիրած Աղուէկի ժողովի կանոնները), է՛ւ Մովսէս Դասխուրանցու «Պատմութիւն Աղուանից»-ում բառացի արտագրութեամբ պահպանուած եւ արցախեան ծագում ունեցող մեծ ու փոքր ծաւալով բազմաթիւ երկերի գիտական բնագրերի կազմմանը («Վաչագանի վէպ», մասնուն Կաղանկատուացու «Վիրոյ կայծողիկոսի պատմութիւն», «684 թուականի պատմութիւն» եւն), է՛ւ նորայայտ կամ նորովի ու ճշգրիտ ընթերցուած վիճագրերին: Այդ բնագրերի բանասիրական վերլուծութիւնը, հեղինակների ու գրութեան ժամանակի պարզումը, ձեռագրածառերի կազմումը եւ նորայայտ նիւթերի ընթացիկ պատմա-մշակութային ծանօթագրումներն, անշուշտ, կարող են դասուել մերօրեայ պատմագրութեան գիտական նորոյթների շարքին: Բայց միաժամանակ՝ աղբիւրագիտական այդ էապէս նոր ծաւալը թոյլ տուեց ամբողջապէս նորովի ընկալել ու գնահատել գրականութեան մէջ արծաթծուող շատ իրողութիւններ, այդ թւում՝ Բուն Աղուանքի եւ Յայոց Արեւելից կողմանց իշխանատոհմերի ու արքայատոհմերի հետազոտութեան բնագաւառում: Դա անհրաժեշտութիւն առաջացրեց ձեռնարկել ամբողջական ճշգրտումների խնդիրն՝ լրացնելով ու սրբագրելով մեր գիտելիքները բազմաթիւ տեղերում:

Ատենախօսութեան մէջ անկոփուած համալիր քննութեան շնորհիւ այսօր կարող ենք խօսել այն մասին, որ աւատական մասնատուածութեան շրջանում թագաւորական կարգավիճակ են ձեռք բերել ոչ միայն Շաքիի եւ Փառխոսի, այլեւ Գորոզուի եւ Խաչենի իշխանութիւնները: Ներկայումս, թերեւս, կարելի է վերջնապէս յաղթահարուած համարել Շաքիի Բագրատունեաց արքայատոհմի եւ Կուրի աջափնեակի Առանշահիկների ազգակցական կապի մասին՝ հնուց եկող վրիպելալ մտեցումները: Կարելի է պարզաբանուած համարել «Աղուանից իշխան» հաստատութեան ստեղծման պահի (610-ական թթ.), «Առանշահիկներ» եւ «Միհրանեաններ» կոչուած իշխանատոհմերի իրական (հայկական) ծագման, Ներքին ու Վերին Խաչենի բաժանումը Զասան Կրօնաւորեալի նոյնանուն որդիների (Խօխանաբերդցի եւ Զաթերբեցի Վախտանգների) հետ կապելու, Դօսիեան տոհմի հիմքում վերջիններիս միւս եղբայր Գրիգոր Ա Շարեցուն (Դօսի ամուսին Զասան Ա-ի որդ) տեսնելու, Գանձասարի կառուցող Զասան Շալալի կին Մամբան իշխանուհուն՝ Դսեղի Մամիկոնեաններից սերելու խնդիրները եւ այլն:

Աշխատանքի տեսական-մեթոդական հիմքը: Ատենախօսութեան մէջ կատարուած մշակումներն առանձնանում են նրանով, որ լինելով, ըստ էութեան, պատմա-աղբիւրա-

գիտական, պատմա-աշխարհագրական եւ վիճակագրական բնույթի՝ դրանք այնուամենայնիւ յենում են մատենագրական ամենաբազմակողմանի հետազոտութեան, այսինքն՝ ծագող պատմական, ազգագրական ու բանասիրական խնդիրների առաւել մանրակրկիտ բնութեան վրայ, որը բնորոշ է հայ դասական պատմագիտութեանը եւ աղբիւրագիտութեանը (Ն. Բիւզանդացի, Ն. Ալիսեան, Ն. Աղոնց, Պ. Անանեան եւ այլոք)։ Կարելի է համարել, որ հենց դա է մեր գիտական աշխատանքի գլխաւոր մեթոդաբանական հիմքը։ Նման մօտեցումով հնարաւոր է դառնում նաեւ բուն պատմա-բաղաբանական, պատմա-աշխարհագրական եւ աղբիւրագիտական այլեւայլ կնճիռների՝ բազմաբնույթ աղբիւրների սպառիչ ընդգրկման ու դաշտային որոնումների արդիւնքների վրայ յետուած առաւել մանրամասն վերհանումը՝ այդպիսով յաւակնելով ներկայացնելու նախկին ու նոր եզրայանգումների բոլոր հիմքերի վերաբերեալ ամբողջական տեղեկատու։ Բացի այդ՝ յարթահարում է հայագիտութեան մէջ, թերեւս, ասանդական դարձած այն մօտեցումը, երբ Մեծ Զայքի Արցախ - Ուտիք աշխարհների կամ Նրանց հարեան Բուն Աղուանքի խնդիրները բնւում էին առաւելապէս ընդհանուր ձեւով՝ առանց գուցէ եւ տեղային նշանակութեան մանրամասների մէջ մինչեւ վերջ խորանայու։ Զանի որ մեր հարցադրումներն էապէս առնչում են նաեւ էթնիկական խնդիրներին, նշենք, որ դրանց բնութեան համար մեզ հիմք են ծառայել էթնոսների եւ էթնիկ գործընթացների մասին խորհրդային շրջանի ազգագրութեան մէջ մանրակրկիտ մշակուած տեսութեան դրոյթները (Յու. Բրունել, Ս. Տոկարեւ, Ն. Զերոբսարով, Ս. Զարուբինով եւ ուրիշներ)։

Աշխատանքի կիրառական նշանակութիւնը։ Ատենախօսութեան մէջ ներկայացուած նոր մօտեցումները եւ ճշգրտումները պէտք է նպաստեն խնդրոյ առարկայ բնագաւառում հետազայ մշակումների ընդլայնմանը եւ խորացմանը։ Դրանց հիման վրայ կարող են կազմուել գիտա-մեթոդական եւ ուսումնական նոր ձեռնարկներ։ Ատենախօսութեան բնագրին ուղեկցող՝ մեր պատրաստած բարտեզները, տրամադրւած են գրչանկարները (յաւելուած-ներդիրներում) կարելի է օգտագործել յարակից բնագաւառներում (բարտեզագրութիւն, պատմական աշխարհագրութիւն, լեզուաբանութիւն եւն)։

Աշխատանքի փորձաքննութիւնը։ Ատենախօսութեան մէջ առկայ բոլոր մշակումները եւ պնդումները պարբերաբար ներկայացուել են գիտական հանրութեանը՝ հայրենի եւ արտասահմանեան գիտական մամուլում կամ ժողովածուներում (այդ թւում՝ «Մատենագիրք Զայոց» մատենաշարում) հրատարակուած աշխատութիւններում եւ հանրապետական ու միջազգային բազմաթիւ գիտաժողովներում (Երեւան, Մոսկուա, Սանկտ Պետերբուրգ, Ազգաբաղ, Թբիլիսի, Ստեփանակերտ, Փարիզ, Զեմբրիջ) ընթերցուած զեկուցումներում։ Դրանք արտացոլուել են մեր հրատարակած երկու մենագրութիւններում (1987 եւ 2009 թ.), մի քանի տասնեակ գիտական յօդուածներում եւ գիտա-բնական բնագրերի առաջաբաններում։ Զրապարակումից առաջ մեր աշխատանքները, որպէս կանոն, բնարկուել են ԶԳԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտի Բրիտանեայ Արեւելքի բաժնի նիստերում (այդպէս նաեւ՝ սոյն ատենախօսութիւնը)։

Ատենախօսութեան կառուցուածքը։ Ներկայացուած աշխատանքը բաղկացած է Առաջաբանից, հինգ գլուխներից (իրենց բաժիններով ու ենթաբաժիններով), Ամփոփումից (Եզրակացութիւններ), Օգտագործուած գրականութեան ցանկից (համառօտագրութիւնների ցանկով) եւ վեց Յաւելուածներից. դրանցից երկուսը բարտեզներ են (անտիկ Աղուանքը եւ Արցախ - Ուտիքն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի), երրորդը Մովսէս Դասխուրանցու «Պատմութիւն Աղուանից» երկի ձեռագրածառն է, յաջորդ երկուսը տոհմածառեր են (Խաչէն - Փռախոսի, Շաքիի եւ Գորգուի իշխանատոհմերի), իսկ վերջինը Գուլպանքի շինարարական արձանագրութեան գրչանկարն է։

Գլուխ I. «Բուն Աղուանքի արքայատոհմերը եւ Արցախ - Ուտիքի իշխանատոհմերը անտիկ դարաշրջանում եւ վաղ միջնադարում»։ Գլխի առաջին բաժինը կըլուում է «Բուն Աղուանքը եւ Նրա արքայատոհմը անտիկ շրջանում»։ Այստեղ բնարկումն սկսում է Զ. ա. Դ դ. իրողութիւններից՝ անտիկ աղբիւրներում Կովկասեան արուանքի¹ - ալբանների մասին ամենավաղ յիշատակութիւնից, որը կապուած է Ալեքսանդր Մակեդոնացու արեւելեան արշաւանքի հետ։ Զ. յ. Բ դ. պատմիչ Արիանոսի հաղորդմամբ՝ Դարեծ Գ-ի եւ Ալեքսանդրի միջեւ Զ. ա. 331 թ. տեղի ունեցած Գաւգամելայի ճակատամարտին պարսից տարացել բանակի՝ կազմում մասնակցում էր նաեւ արուանների զօրաշնչկառը (կաղումների եւ սակեթիւնների ցեղային ջոկատների հետ եւ մեղացիների առաջնորդ Ատրոպատեի հրամանատարութեան տակ)։ Արիանոսի նշում է, որ իր աղբիւրը Զ. ա. Դ-Գ դդ. հեղինակ եւ Մակեդոնացու ուղեկից Արիստոբոլոսն էր։ Այդ վաղ շրջանում արուաններին յիշատակել են նաեւ Զ. ա. Գ դ. հեղինակներ Պատրոկլէսը (ով Սելեւկեանների հրամանով հետազօտել էր Կասպից ծովի ափերը) եւ Նրանից օգտուած աշխարհագետ Երատոսթենէսը, որոնք արձանագրել են արուանների բնակուելը ծովափին՝ կաղուս-կաղիշներից հիւսիս։ Ընդ որում, Ստրաբոնի, Պլինիոս Աւագի եւ այլ աղբիւրների տեղեկութիւնները համադրելով՝ պէտք է ուղղել գրիչների վրիպումը եւ Պատրոկլէսի արուանական ափին վերագրել հենց 5000 ստադիոն ձգուածութիւն (իսկ 300-400՝ կաղուսական ափին), որը նոյնանում է աւելի ուշ ծագած Աղուանից թագաւորութեան Կասպիական ափագծին՝ Կուրից մինչեւ Դերբենդի անցքը։ Աւելի վաղ, Զերոբոտոսը (Զ. ա. Ե դ.) Կասպիցի արեւմտեան ափին, Կովկասեան լեռների շրջանում գիտր լոկ բարբարոսական ցեղերի՝ մաս կազմած Աբսենեանների տերութեան։ Ըստ նոր ուսումնասիրութիւնների՝ այս երկրամասը եղել է Աբսենեանների ստեղծած 20-21 սատրապութիւններից 18-րդի կազմում, որը գրաւում էր Կովկասեան լեռներից հարաւ մինչեւ Վիրահայոց լեռներ եւ ապա Կուրի գետագիծն ընկած տարածքը։ Այդ սատրապութեան 3 ցեղերից վերջին «ալարողներն» էին՝ այլուստ անձանօթ անունով, որի տակ պիտի ընկալել հետագայի Բուն Աղուանք երկրի բնակչութեանը՝ Ալագան գետի միջին հոսանքից մինչեւ Կասպից ծով։ Նրա ռոդ բաղադրիչը, գուցէ, կարող է դիտարկուել որպէս իրանական լեզուների «գետ», «ջուր» նշանակութեամբ «ռոդ/ռուդ» բառը (rōd) եւ կապուել Կուրի հետ, իսկ ալա՝ չպարզաբանուած նշանակութեամբ բաղադրիչը կարելի է գնահատել իբրեւ հետագայ «Ալբանիա», «Աղուանք», «Առան», «Յերեթ» անունների՝ նոյնպէս դեռ լրիւ չպարզաբանուած նշանակութեամբ իմաստային հիմքերի հետ կապ ունեցող։ Զերոբոտոսի մի վկայութեան հիման վրայ (Դերբենդով սկիւրների Զ. ա. Ե դ. մեծ ներխուժման մասին) հասանական է մտածել, որ 18-րդ սատրապութեան տարածքը դեռ Մարական տերութեան մաս է եղել։

Պարզաբանուած է, որ Կուրի՝ որպէս Զայաստանի եւ արուանական ցեղերի միջեւ սահմանի մասին, կարելի է խօսել՝ սկսած հայ էթնոսի կազմաւորման աւարտական փուլից (Զ. ա. Ե դ. առաջին կես)։ Զ. ա. Բ դ. սկզբի համար Ստրաբոնը նկարագրում է Սելեւկեաններից անկախացած Զայոց արքաներ Արտաշէսի 2 Մարեթի «նուածումները», բայց դրանք թուարկելիս ոչինչ չի ասում արուանների կամ Կուրի աջ ափի մասին, ուստի այդ շրջանը (հետագայ Ուտիք - Արցախը) հայ վերջին Երուանդունիներից բնականոն ձեւով էր ժառանգուել Արտաշէսի պետութեան մէջ։ Զ. ա. Ե-Ա դարերի էթնիկ

¹ Մասնագիտական գրականութեան մէջ շրջանառու անուանածներից՝ *արուան*, *արվան*, *ալբան*, *ալբանացի*, *արվանացի*, յարմար ենք գտնում կիրառել հայ մատենագրութեանը հարազատ առաջին տարբերակը, որը նոր ուղղագրութեան անցնելիս ըստ հնչման վերածուել է «աղվան»-ի, բայց կարող է նաեւ կիրառուել իր սանդղական գրութեամբ (ու հնչումով)՝ գերծ պահելով մեզ ինչ-ինչ շփոթներից։

պատկերն առարկայօրէն արտացոլում է հնագիտական նիւթը. Կուրից մինչեւ Կովկասեան լեռների հիւսիս-արեւելեան փեշերը տարածուած «Յալոյլութեի» հնագիտական մշակոյթը կապուած է Զ. ա. Ե – Ե. յ. առաջին դդ. աղուանական ցեղերի կենսագործունեութեան հետ, իսկ նրան զուգահեռ Կուրից հարաւ ի յայտ եկող՝ այսպէս կոչուած «Կարասային թաղումների մշակոյթը» նոյնանում է մնացեալ Հայաստանի հնագիտական նիւթի հետ, ուստի եւ վկայում էինց հայ եթնոսի՝ մինչեւ Կուր տարածուած լինելը:

Աղուանից 26 ցեղերից միացեալ թագաւորութեան ծագման մասին Ստրաբոնի տեղեկութեան ուշադիր վերլուծութիւնը («հիմա բոլոր [ալբաններ]ի վրայ մէկն է թագաւորում, իսկ սրանից առաջ ամեն մի առանձին լեզու [ունեցող ցեղ] առանձին էր թագաւորում, լեզուներն էլ 26-ն էին՝ միմեանց միջեւ յաճախակի առնչութիւններ չլինելու պատճառով») ցոյց է տալիս, որ այդ իրադարձութիւնը պիտի թուագրել Զ. ա. Ա դ. 60-ական թթ. Պոմպէոսի արշաւանքներին անմիջապէս նախորդած ժամանակով, այսինքն՝ դարի սկզբներով: Ե՛ւ ժամանակային միջակայք, ե՛ւ պատճառ մատուանշող ու իրայատուկ տրամաբանական կառուցուածքով («հիմա ... իսկ սրանից առաջ [սոս ... πρότερον δε] ... պատճառով») այդ վկայութիւնն, անշուշտ, վերագրելի է Պոմպէոսի ուղեկիցներին, ովքեր իրենց առջեւ ոչ թէ աղուանական ցեղերի խումբ էին տեսել, այլ արդէն միասնական պետութիւն: Բայց շատ անց էլ Ստրաբոնը շարադրել է այն հէնց նոյնատիպ կառուցուածքով («հիմա ... սրանից առաջ»), ինչից բխում է, որ մէկ արբան 26 ցեղերին միաւորել է հռոմէա-աղուանական բախումներից ոչ շատ առաջ, կարելի է ասել՝ Պոմպէոսի ուղեկիցների «աչքի առջեւ», ովքեր գրեթէ հասան Կասպից ծովափ եւ ում շատ լաւ էր ծանօթ նախորդ, բաժան-բաժան լեզուներով ու արբայիկներով վիճակ՝ իր ակնառու եւ մինչեւ Ստրաբոն շարունակական (ցեղերի իրարից կտրուածութեան) գլխաւոր հիմքով:

Անտնախօսութեան մէջ ներկայացուած է Աղուանից թագաւորութեան վիճակը Զ. ա. Ա – Զ. յ. Գ դարերում: Անտիկ աղբիւրները նկարագրում են նրա աշխարհագրական դիրքը, բնական պայմանները եւ սահմանները (հարաւում մշտապէս՝ Կուր գետը), թուարկում բաղաբերը (Պոնոպոնոսի մօտ՝ 29, որոնց մեծ մասի համադրումները ճշտուում են մի դիտարկման շնորհիւ) եւ մէկ տասնեակի չափ գետերը, գրում բնակիչների հաւատալիքների մասին: Նրանք բազմիցս յիշատակում են Աղուանից թագաւորների գործերը, սակայն տալիս են միայն երկուսի անունը՝ Պոմպէոսի ժամանակակից Օրոյսի (նաեւ՝ նրա եղբայր Կոտիսի) եւ Անտոնիոսի ժամանակակից Չորբրի: Առկայ տուեալներից երեւում է, որ գոնէ մինչեւ Զ. յ. Գ դ. կեսերը արբայական տոհմը փոփոխութիւն չի կրել՝ մնալով, ըստ ամենայնի՝ «բուն աղուանական»: Գ դ. կեսերին գրաւելով (Երասթայից թագաւորութիւնը կամ (եւ) Բաղասական երկիրը, որն իր արբայական շրջանում տարածում էր Կուրի ստորին հոսանքից մինչեւ Չոզ-Դերբենդի անցքը՝ ներառելով Մասթուրթ երկրամասը: Ընդ որում՝ որեւէ աղբիւր այլեւս չի խօսում այդ տարածքի՝ «Աղուանք» լինելու մասին, եւ դա կարելու ցուցիչ է եթնիկ պատմութեան համար. եթէ մինչեւ Գ դար աղուանական 26 ցեղերից միասնական եթնոսի ձեւաւորումն աւարտին հասած լինէր, ապա վարդա-բաղաբանական սահմանի փոփոխութիւնը չէր դառնայ ամբողջից կտրուած բնակչութեան ինքնանուան (էնդոէթնոսի) կորստի պատճառ: Ուստի անտիկ հեղինակների «ալբան»-«աղուան» եզրոյթը Գ դ. կտրուածքով դեռ վերաբերում էր ոչ թէ կազմաւորուած եթնոսի, այլ «Ալբանիա» անունը կրող երկրի ու թագաւորու-

թեան հիմնական (կովկասալեզու) բնակչութեան հաւաքական-էթնոպոլոտետար, մետա-էթնիկ ընդհանրութեանը. այն համախմբման որոշ աստիճանի էր հասել եւ ուներ օտար աղբիւրների արձանագրած կայուն այլանուանում-արտանուն (էքզոէթնոսի), սակայն ներսում շարունակում էր բաժանուած մնալ լեզգիական լեզուներով խօսող առանձին ցեղային եթնոսների՝ իւրաքանչիւրն իր կայուն էթնիկ ինքնագիտակցութեամբ:

Ա գլխի երկրորդ բաժինը կոչւում է. «Բուն Աղուանքի Արշակունեաց թագաւորութիւնը (Գ դարի վերջ – 2 դարի սկիզբ)»: Վաղ միջնադարեան Աղուանից պետութեան մասին մանրամասն տեղեկութիւններ է պահպանել 2 դ. ամենակարգի Արցախում գրուած «Վաչագանի վեպ»-ը, որն իր «Պատմութիւն Աղուանից»-ում այլ նիւթերի նման գրեթէ բառացի արտագրել է Ժ դ. վերջի արցախցի պատմիչ Մովսէս Դախուրանցին (կոչուած նաեւ՝ «Կաղանկատուացի»): Նրա երկի Ա. Ժ գլուխն աւարտում է տոհմաբանական կարելուր ցուցումով՝ «Զանգի ի Զաջն Վաչագանայ մինչեւ ի Վաչէ թագաւորք էին Աղուանից թուով ինն՝ ըստ կարգի. որոց տասներորդ՝ բարեպաշտ եւ աստուածաւոր թագաւորն Վաչագան», որը շարունակում է յաջորդ գլխի վերջում. «Եւ թիւ ա-նուանցն չէ յայտ մինչեւ ցԶաջն Վաչագան, որ էր ի մեծ ազգէն Արշակունեաց»: Եւ որ ըստ կարգի կացին թագաւորք տանս Աղուանից, անուանք են այսոքիկ. Վաչագան Զաջ, Վաչէ, Ունայր, Յաւագան, Մերիաւան, Սատոյ, Ասայ, Եսվաղէն, Վաչէ, ապա Բարեպաշտն Վաչագան»: «Վեպ»-ում որպէս «Արշակունեաց» յիշուած՝ Աղուանից այս արբայատոհմի առանձին ներկայացուցիչների մասին այլ աղբիւրների վկայութիւնները սուղ են: Փաւստոսը եւ Խորենացին գիտեն 371 թ. Ձիրաւի ճակատամարտին Վաչէ Զաջի յաջորդ Ունայրի գորաշուկատի մասնակցութեան մասին Շապուհ Բ-ի բանակի կազմում (Ամմիանոսը 359 թ. Ամիոնը պաշարած գործի մէջ Նշում է Աղուանից արբային՝ չտալով անունը): Կորինը եւ Խորենացին յիշում են Մաշտոցի ժամանակակից Եսվաղէնին (Արսվաղէն):

«Վեպ»-ի տեղեկութիւնները լրացնում են Մասթթաց Սանեսան թագաւորի կամ «հիւսիսականաց» արշաւանքի մասին Փաւստոսից եւ Խորենացուց յայտնի պատկերը, որին նախորդել էր Գրիգորիս Եպիսկոպոսի (Լուսաւորչի թոռան) նահատակութեան դիպուածը մասթթութեան կենտրոնատեղի Վանեսան դաշտում (ներկայ Խաչնասի շրջանում): Բ. Յարութիւնեանի ճշումամբ՝ Գրիգորիսի նահատակութիւնը թուագրում է Տրդատ Գ-ի վախճանին յաջորդող պահով՝ 330-331 թթ., իսկ Սանեսանի արշաւանքը Հայաստան եւ սպանուելը Օշականի ճակատամարտում՝ 331-332 թթ.: Մասնագետներից ոմանք, հետեւելով Գանձակեցուց եկող մի վրիպեալ համարուման՝ մասթթութեան Սանեսանին նոյնացնում են Տրդատի ազգակից (հայ Արշակունի) Սանատրուկի հետ: Բայց վերջինս ուրոյն անձ էր (Բ. Յարութիւնեան), ում Տրդատը կենսի վերջում հիւսիս-արեւելեան կողմերի կուսակալ («գործակալ») էր նշանակել Փայտակարան բաղաբում (Երասթայի բերանից ոչ հեռու, ներկայ Պուշկինո-Բելեստովարի մօտ): Արբայի մահից յետոյ ապստամբելով՝ նա փորձեց պարսիկ եւ աղուան հարեանների սատարմամբ խլել Հայոց գահն օրինական ժառանգորդ Խոսրով Կոտակից, բայց նրանից ու դաշնակից հռոմէացիներից պարտուելով՝ փախաւ Շապուհ Բ-ի մօտ, ում հրահրումով էլ թիչ անց սկսուեց «հիւսիսականաց» (=Մասթթաց Սանեսան թագաւորի) արշաւանքը Հայաստան:

Վաչէ Ա-ի օրօք Գրիգորիսի սանտերի նահատակութեան մասին «Վեպ»-ի պատմածի իւրայատուկ մանրամասների հիման վրայ (Յրիի անցնելն Իրանին, մոգութեան վերադառնալու պահանջը, ասորի արեւանքներին յիշելը) հնարաւոր է համարել, որ իրադարձութիւնները կապուած են Շապուհ Բ-ի ձեռնարկների հետ Մծբինի 40-ամեայ հաշտութեան ակտիւնի՝ 337/338 թ.: Այդ պահին արեւմտեան ճակատի ռազմական գործողութիւններին գուզընթաց նաեւ խոշոր կրօնական հալածանքներ սկսուեցին ասորաբնակ Միջագետքում եւ Սասանեան տերութեան միւս քրիստոնէաբնակ շրջաններում: Ըստ

այդմ՝ Ա.ժե գլխի Արշակունիների ցանկում Վաչագան Զաչին յաջորդող Վաչե Ա-ի ժամանակը կապուում է 338 թ. հետ, իսկ արքայատոհմի հիմնադրի գահակալելու հանգամանքը համարում է 298 թ. Մծբինի հաշտության ժամանակի ու պարագայի հետ (որի շնորհիւ Իրանի տիրապետութիւնը թոթափած երկրներից էր նաեւ Մեծ Զայթն իր վերտառն գահակալած Արշակունի արքայով): «Վեպ»-ի տուեալները յուշում են, որ Գ ղ. Սասանեաներին ենթարկուելուց յետոյ Աղուանից արքաների պատմութեան մէջ Նոյնախի խզում է եղել, ինչպէս Զայթում (ուր գահակալեցին Սասանեան երկու աւագ արքայազներ՝ Որմիզդ-Արտաշիրը, ում հռոմեացի կենսագիրը կոչում է Արտաւագը, եւ Նարսեհը), բայց 297-298 թթ. Նարսեհի պարտուելուց յետոյ ինչպէ՛ս Զայաստանում, այնպէ՛ս էլ Աղուանքում գահին դրուեց Արշակունի արքայ: Եթէ 298 թ. հետ կապուում է Վաչագան Ա-ի գահակալումը, ապա 338-ի հետ հարկ է կապել Վաչե Զաչի իշխանութեան աւարտը՝ իբրեւ արդիւնք Շապուհ Բ-ի կողմից երկրի ռազմակալման եւ մեծ հալածանքների սկզբի (իսկ պայմանականօրէն կիսելով նրանց ժամանակը, իբրեւ վարկած՝ ընդունելի է, որ Վաչագան Ա-ն ու Վաչե Ա-ն իշխել են շուրջ 20-ական տարի՝ 298-318 եւ 318-338 թթ.): 338 թիւը նաեւ ընդունելի է իբրեւ Վաչէի յաջորդ Ուռնայրի թագաւորութեան սկիզբ: Նա, ըստ Փաւստոսի՝ ոչ միայն եղել էր Ձիրաւում, այլեւ պարտուելուց ու Զայոց սպարապետ Մուշեղի կողմից ինկալուելուց յետոյ ինչ-որ ժամանակ անց օգնել էր նրան՝ լուր տալով Շապուհի յարձակման ծրագրի մասին, որը թոյլ է տալիս իր իշխանութեան աւարտը հասցնել մինչեւ 372/373 թ. (այդպէս ստացուում է մօտ 35 տարի՝ 338-373 թթ.):

Այս ժամանակագրութեամբ՝ Դ ղ. սկզբներին Աղուանքը քրիստոնէացրած արքան եղել է Վաչագան Ա-ն (թե՛ւ ուշ աւանդոյթն ինչ-որ սխալի արդիւնքում երկրի դարձը վերագրել է Ուռնայրին): «Վեպ»-ի մի տեղիի (Ա.իգ գլխի վերջնամասում) բնութիւնը ցոյց է տալիս, որ բնօրինակում, հաւանաբար, յիշուած է եղել ոչ թէ երկի գլխաւոր հերոսը, այլ նրա անուանակից վաղ նախնին՝ իրական լուսաւորիչ Վաչագան Զաչը: Ատենախօսութեան մէջ ցոյց է տրուած, որ Բուն Աղուանքում քրիստոնէութեան պաշտօնական ընդունման տարեթիւ պիտի համարուի 315 թ.: Նոր աշխատանքներում պարզաբանուած է (Մ.-Լ. Շօմն եւ այլք), որ Զայոց պաշտօնական դարձը տեղի է ունեցել Գրիգոր Լուսաւորչի՝ Կեսարիայի եկեղեցաժողովում ձեռնադրուելուց (314 թ. Սեպտեմբերին՝ 313 թ. Միլանի եղիկտից յետոյ, որով Կոստանդիանոսն ու Լիկինիոսը քրիստոնէութիւնը հռչակեցին ընդունելի կրօն) մի բանի տարի առաջ՝ 311 թ. Ապրիլի 30-ին Գալերիոս կայսեր հրապարակած (մահից 5 օր առաջ) «Չանդուրժողութեան մասին» Սարդիկէի հրովարտակից 2 մասի անց (Գրիգորի՝ «Ելն ի վիրապէ», որը 311-ին ընկնում էր Յունիսի 24-ին), ինչին, ըստ Եւսեբիոս Կեսարացու՝ 311-312 թթ. ձմռանը հետեւեց կայսերակից Մաքսիմիոս Դայայի «ամոթալի» պատերազմը Զոմի «բարեկամ եւ դաշնակից» քրիստոնէայ հայերի (իմա՝ Զայաստանի) դէմ: Զայոց, Վրաց եւ Աղուանից դարձի մասին մանրամասն պատմող՝ Ագաթանգեղոսի երկի վաղագոյն տարբերակ «Գրիգորի վարք»-ի (որը մեզ է հասել Դ դարի «Գիրք Գրիգորիսի») յունարէն երկի հիման վրայ Ե ղ. առաջին կեսում հայերէն շարադրուած բնագրից կատարուած յունարէն, ասորերէն, արաբերէն եւ քարշունի թարգմանութիւններով) վկայութիւնների համաձայն՝ ընդունելով Վիրապից ելած Գրիգորի հաւատքը, Տրդատն իր մօտ է հրաւիրել իր կրտսեր դաշնակից Վրաց, Աղուանից եւ Ազգերի թագաւորներին: Նրանք միասին Գրիգորին ձեռնադրուելու են ճանապարհել Կեսարիա (16 գերագահ «սատրապներ») ու 3000 զօրականների ուղեկցութեամբ) եւ ապա դիմաւորել նրան արքայական Բագաւան ամառանոցում (Զոմեացիների երկրից վերադարձին շքախումբը Բարձր Զայթից մեծ շրջան կատարեց՝ Տարոնի Աշտիշատ բաղաբի մօտ հիմնադրելով Ս. Կարապետ եկեղեցին, ուր դրեցին Կեսարիայից ստացած Յովհաննէս Մկրտչի եւ Աթանագինէսի՝ մեր եկեղեցու համար գլխաւոր մատուցները): 30 օրեայ պահից յետոյ Լուսաւորիչը 370000 հայերից բացի Ա-

րածանի գետում մկրտեց նաեւ Աղուանից, Վրաց եւ Լազիկա-Եգեթի արքաներին, ապա եպիսկոպոսներ ուղարկեց ինչպէ՛ս Զայոց գաւառներ, այնպէ՛ս էլ Նշուած երկրներ. Վիրք գնաց Իրինաւրսոսը, Եգեթե՝ Սոփրոնիոսը, իսկ Աղուանքի եպիսկոպոս ձեռնադրուեց ու մեկնեց «բարեպաշտ այր Թովման՝ Սատաղ փոքր բաղաբի» [Εἰς δὲ Ἀλβανίαν Θωμᾶν δόσιον ἀνδρα. ἐκ τῶν Σαταλέων τῆς μικρᾶς πόλεος]] (Գիւտի Թղթում նա կոչուած է՝ «այր մի երանելի՝ ձեռնադրեալ յեպիսկոպոսութիւն ի Զոմվ՝ բաղաբէ, որ եկեալ էր ընդ Տրդատայ»): Այս հիմամբ՝ Լուսաւորչի ձեռնադրումը թուագրուում է 314 թ. աշնանով, իսկ Աղուանից (նաեւ՝ Վրաց եւ Եգեթի) դարձը – Վաչագանի մկրտութիւնն Արածանիում՝ 315 թ. գարնան աւարտին՝ հաշուի առնելով Կեսարիայից Բագաւան հասած հանդիսաւոր թափորի ուղեւորութեան տեւողութիւնը:

Ե ղ. սկզբներին Մաշտոցը Զայոց եւ Վրաց գրեթէ յետոյ ստեղծեց նաեւ աղուաներէն գիրը. դա Զայաստանի բիզանդահպատակ հատուածում էր, ուր նրան հանդիպեց «ազգաւ աղուան» երեք Բենիամինը: Ըստ Կորիւնի՝ Կայսրութիւնից Մաշտոցի վերադարձի պահին Զայոց արքան Արտաշէսն էր: Ամենայարմար պահը, որին վերագրելի է Մաշտոցի եւ Սահակի բաղաբական ու լուսաւորական ջանքերի ակտիւացումը հիւսիսում եւ արեւմուտքում, հենց Մեծ Զայթում Արշակունիների թագաւորութեան վերականգնմանն ուղղուած եռանդուն գործունէութեան ժամանակն է (ըստ Խորենացու), ուստի հաւանական է Մաշտոցի այցելութիւնը Վիրք, ապա անմիջապէս՝ կայսերահպատակ շրջաններ (եւ այնտեղ Աղուանից գրի ստեղծումը), թուագրել Արտաշէս Գ-ի թագաւորութեան (422/423-428 թթ.) սկզբով ու դրա Լախորեակով, այսինքն՝ 420/421-423 թթ. (Ղ. Աճառեան): Երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութեան ընթացքում, որն աւանդաբար թուագրել են արեւմտեան ուղեւորութիւնից ոչ շատ անց, Մաշտոցն ունեցաւ 4 վիսաւոր կանգաւ՝ Բուն Աղուանքում (ուր թագաւորում էր Եսվաղէնը, իսկ եպիսկոպոսն էր Երեմիան) ու Բաղասականում (Վուրի ձախափնեակ), երկրորդը՝ նրանց հարակից սահմանակից Գարդմանձոր գաւառում (աջափնեակ), երրորդը՝ բուն Վիրքում (ուր թագաւորում էր Արծիւ-Արշիւլը՝ Նախորդ այցելութեան պահի Բակուրի փոխարէն), իսկ չորրորդը՝ վերջինիս հարակից սահմանակից Տաշիր գաւառում: Այդ երկար ճանապարհից վերադարձին Մաշտոցին դիմաւորում էր միայն Սահակը (առանց Զայոց թագաւորի): Դա բաւարար է՝ համարելու, որ վարդապետի երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութիւնը թուագրելի է Սասանեաների կողմից 428 թ. Մեծ Զայթի թագաւորութիւնը վերացնելուց յետոյ ընկած ժամանակով (նաեւ՝ մինչեւ 431 թ. Եփեսոսի տիեզերաժողովը): Ըստ ամենայնի՝ երկրորդ ուղեւորութեան արդիւնքում էր, որ պետական աջակցութիւնից արդէն զրկուած հայերէնը պահպանեց իր «պետական» լեզուի կարգավիճակը Ուտիքում ու Գուգարքում եւ մնաց որպէս ժամասացութեան երկրորդ լեզու Բուն Աղուանքում ու Վիրքում: Թերեւս, մինչ այդ Բենիամինը փորձել էր նոր գիրը ներդնել իր երկրում, բայց անյաջողութիւն էր կրել ու տեղափոխուել Միւնիք՝ ծառայութեան անցնելով եպիսկոպոս Անանիայի մօտ եւ, հաւանաբար, զբաղուելով թարգմանութիւններով. 428-430 թթ. միջեւ արդէն Մաշտոցը նրան հրաւիրեց Կապադակ, ուր միասին աւարտին հասցրեցին աղուաներէնի ներդրման առաքելութիւնը: Կորիւնն այդ պահին չի տալիս Բենիամինի անունը, բայց փոխարէնը Նշում է, որ տեղի աւագանին Մաշտոցի հետ անմիջապէս ձեռնամուխ եղաւ աղուաներէն Ս. Գրքի բարոգին, ուրեմն այն արդէն թարգմանուած էր, եւ ենթադրաբար՝ հենց Բենիամինի կողմից: Աղուաներէն գիրը, գուե Զայոց եւ Վրաց գրերի համեմատութեամբ՝ մեծ բարձունքների չհասաւ: Թեպէտ նրա գործառնութեան մասին մեր գիտելիքները գնալով հարստանում են, յատկապէս՝ բառորդ դար առաջ Միւնայում աղուաներէն-վրացերէն կրկնագրի յայտնաբերմամբ ու հրապարակմամբ, որի շնորհիւ, բացի նախկինում յայտնի մէկ տասնյակի չափ փոքրածաւալ վիմագրերից, արդէն մեր ձեռքի տակ են նաեւ աղուաներէն «Ճաշոցի» մեծ կտորներ: Յրիի «գործակալ» խոճկ-

րիկի մասին «Վեպ»-ի տուեալները յուշում են, որ նրա հայր Եսվաղէն արքայի կեանքի եւ իշխանութեան վերջին տարիները պետք է հասցնել մինչեւ 440-ական թթ.: Ըստ այդմ Եսվաղէնը փաստօրէն իշխել է մինչեւ Վարդանանց պատերազմը եւ թագը փոխանցել որդուն՝ Վաչէ Բ յայտնի ապստամբին: Ուստի հաւանական է ենթադրել, որ 420-ական թթ. վերջերին Վապադակում Մաշտոցին հիւրընկալելիս նրա իշխանութիւնը, թերեւս, պիտի նոր սկսուած լինէր (որպէսզի տեւեր շուրջ բառորդ դար): Այդ դեպքում Եսվաղէնի եւ Ուռնայրից միջեւ «Վեպ»-ում թուարկուած 4 արբաները կարող էին իշխած լինել մօտ կէս դար: Կարելի է պայմանականօրէն ընդունել, որ Ուռնայրի յաջորդ Յաւազանը եւ Մերհաանը գահակալել են Դ դ. վերջին բառորդում, իսկ Սատոյ եւ Ասայ արբաները (վերջերս յայտնաբերուել է Ասայի անթուակիր կնիքը)՝ Ե դ. առաջին բառորդում:

«Վեպ»-ը գիտի նաեւ Վաչէ Բ-ից յետոյ «առանց թագաւորի կացեալ» 30-ամեայ միջակայքի մասին (իրականում՝ մօտ 25 տարի), որից յետոյ 485 թ. (Վահան Մամիկոնեանի եւ Վախթանգ Գորգասալի ապստամբութեան յաղթանակից յետոյ) Սասանեան Վաղարշ արքան Աղուանից գահին հաստատեց նրա եղբորորդի Վաչագան Բ Բարեպաշտին: Նրա եւ իր արքայատոհմի վախճանն արքիւրները ջնն արձանագրել, իսկ գրականութեան մեջ դա վերագրուել է կլորացուած 510 թ., բայց Աղուանի եկեղեցական ժողովի տուեալների հիման վրայ այդ ժամանակն անհրաժեշտ է տանել զոնէ մինչեւ 510-ական թթ. կեսերը: Այդ դեպքում հնարաւոր է Վաչագան Բ արքայաշտի իշխանութեան ասարող կապել Սասանեան Վաւատ Ա արքայի այն վարչական ռեֆորմի հետ, որով վերացուեց թագաւորական իշխանութիւնը նաեւ Վիրք-Ջարթիում եւ որը թուագրում են (Գուրգէն Իբերացուն գահընկէց անելու մասին Պրոկոպիոսի վկայութեան հիմամբ) մօտ 523 թ.: Դրա հաւանականութիւնը լրացուցիչ հաստատում է դրամագիտական տուեալով. 1993 թ. յայտնաբերուել են Կաւատի 35-րդ տարում (=522/523 թ.) թողարկուած երկու միատեսակ դրամներ, որոնց միացագրում (մոնոգրամ) ընթերցում է՝ *Λ* / *η*, այսինքն՝ ALAN կամ ARAN: Առաջին անգամ 523-ին այդպիսի միացագրի ի յայտ գալը իրանագետները կապում են հենց Վիրքից բացի նաեւ Աղուանից թագաւորութիւնը վերացնելու եւ երկու երկրներում մաքուր մարզպանական վարչակարգ հաստատելու հետ: Այդպէս՝ Բուն Աղուանքի անտիկ եւ վաղմիջնադարեան թագաւորութեան վերջին գահակալ Վաչագան Բ-ին կարելի է վերագրել 38 տարուայ իշխանութիւն՝ 485-523 թթ.:

Առաջին գլխի երրորդ բաժինը կոչւում է. «Արցախը եւ Ուտիքը յունա-լատինական արքիւրներում»: Աշխարհացոյցեան Մեծ Զայքի 15 նահանգներից 10-րդի՝ Արցախի անունն առաջին յիշատակութիւնը պահպանել է Ստրաբոնը (դրափոխութեան ենթարկուած Օրիսիստէնէ - Օրքսիստէն <Օրքսիստէնի ձեւով> Զայաստան երկրի նկարագրութեան հատուածում (XI, XIV, 4): Ըստ ենթատեքստի՝ հայկական Փաւնէ (Փասոյն, ձեռագրերում նաեւ Փասոյն, Փասոյն), Կոմիսէն (Κομισση) եւ Օրիսիստէն երկրամասերը («Եպարխիա» բառացի «գաւառ») յիշուած են Արաքսի եւ Կուրի գետկիցից Կուրի ափով դեպի հիւսիս-արեւմուտք տարածուող Արաքսէն (իր արեւելեան հատուածով), Սակասէն (աշխարհացոյցեան Շակաշէն գաւառ ու շրջակայք) եւ Գօգարէն (աշխարհացոյցեան Գուգարք նահանգի արեւելեան կէտ) գաւառներին յաջորդող շարքում: Փաւնէն - Կոմիսէն - Օրիսիստէն շարքն անհրաժեշտ է ընկալել նախորդից (Արաքսէն - Սակասէն - Գօգարէն) հարաւ եւ հակառակ՝ հիւսիս-արեւմուտքից հարաւ-արեւելք ուղղութեամբ, որի շնորհիւ առաջին՝ Փաւնէն եպարխիան վերականգնում է իբրեւ *Փաւնէն* եւ համադրում Մեծ Զայքի Փառնոս գաւառի («Աշխարհացոյց»-ի՝ Զուստի Փառնոս, իրանական իզաֆետային ձեւից թարգմանութեամբ՝ «Փառնէսի բուստ», այսինքն՝ «Փառնէսի կողմ») ու իր շրջակայքի հետ (հետագայում՝ Փառնոս), իսկ երկրորդը՝ Կոմիստէն, համադրում է նոյնանուն Գեամիշ-Գոմէշ ամենաբարձր գագաթով Մռաւի լեռնա-

շրջայի շուրջն ընկած՝ կենտրոնական Արցախի գաւառների, եւ ըստ այդմ երրորդը՝ Օրիսիստէնէ՝ այդ նահանգի՝ անելի հարաւ. ընկած գաւառների (Մեծ Իրանք եւ շրջակայք) հատուածի հետ: Կոմիստէնի յստակ տեղորոշումը թոյլ է տալիս նկատել նրա համարժեքը միջնադարում՝ «Աշխարհացոյց»-ին եւ այլ աղբիւրներին ծանօթ Մեծ Կուանք (*var.* Մեծ Կողմանք) գաւառի համադրման տարբերակով: Զամադիր բնութեամբ ցոյց է տրուում նաեւ, որ Օրիսիստէնի մեջ պետք է պատկերացնել աշխարհացոյցեան Սոթք, Զարջանք, Մեծ Իրանք եւ Պիանք գաւառները, իսկ Արաքսէնի մեջ՝ գրեթէ ողջ հարաւային Արցախի (հետագայ Գորգոլի իշխանութեան), գումարած հետագայ Միւսիքի հարաւային հատուածը՝ զոնէ Զաքանդի ընդգրկումով: Զարաւային այդ մարզը (=սահմանապահ կուսակալութիւնը) ինչ-որ ժամանակ կարող էր բացի *Արաքսէն* ու *Կոյթէն* անուանումներից կրել *Փոքր Միւսիք* եւ *Զաքանդ* անունները, որոնցից առաջինն արձանագրել է Խորենացին, իսկ երկրորդն ի յայտ է գալիս աշխարհացոյցեան Միւսիք եւ Արցախ նահանգներում նոյնանուն *Զաքանդ* գաւառների ձեւաւորման իրողութեան մեջ:

Ուտիք նահանգի անունը Մեծ Զայքի հիւսիս-արեւելեան գաւառների շարքում յիշատակում են յոյն եւ հռոմեացի շատ հեղինակներ. Պտղոմէոսը, Եւսեբիոս Կեսարացին, Կուարդատոսը եւ Ստեփանոս Բիւզանդացին նշում են յունարէն *Օւտէն* (Օտոյն) տարբերակը, իսկ Պլինիոս Աագը՝ լատիներէն *Օւտենա* (*Otena, Otene*) ձեւը: Պտղոմէոսը եւ Ստեփանոսը (=Կուարդատոսը) այդ անուան կողքին յիշատակում են *Օբարէն* (Օնթարոյն, Օնթարոյն) երկրանունը: Այն սովորաբար համարում է *Գօսարէն* - *Գօգարէն* անունան վրիպակ, բայց իբրեւ վարկած՝ կարող է նաեւ ընկալուել իբրեւ Ստրաբոնի ճանաչած՝ **Փաւնէն* (=Փառնէն) երկրանունն գրչական վրիպման արդիւնք:

Անտիկ աղբիւրները որոշ լրացուցիչ տեղեկատուութիւն են յայտնում այս գաւառների մասին: Նրանք նշում են Արաքսէնի եւ Սակասէնի զարմանալի բերքառատութիւնը, ինչպէս նաեւ Օրիսիստէնում (կամ նաեւ՝ Փառնէնում ու Կոմիստէնում) ձիաբուծութեան զարգացած լինելը: Սակասէնում Զ. ա. է դարում սակերի հաստատման մասին Ստրաբոնի պահպանած վկայութիւնը («Սակերը նուաճեցին Զայաստանի լաւագոյն հողը, որը նրանց անունից կոչուեց Սակասէն») այն հազուադէպ աղբիւրագիտական հիմքերից է, որոնք թոյլ են տալիս՝ Կուրի աջափնեակը Զայոց պետութեան սահմաններում ընկալելու ու թիփնական-Երուանդեան թագաւորութեան դարաշրջանում:

Առաջին գլխի վերջին՝ չորրորդ բաժինը կոչւում է «Արցախի եւ Ուտիքի վաղ միջնադարեան սկզբնաղբիւրների նոր գնահատականներ» եւ բաղկացած է երեք ենթաբաժնից: Դրանցից առաջինն է. «Զայոց իշխանատոհմների «Գահնամակ»-ը եւ «Չօրանամակ»-ը նոր յոյսի ներքոյ»: Նշուած անուններով մեզ են հասել Զայոց վաղ միջնադարի երկու փաստաթղթերի եզակի գրչագրական պատճեններ: Առաջինը պահպանուել է անյայտ մագաղաթեայ ժողովածոյ-ձեռագրից հանուած ու պահպանակի վերածուած թերթի վրայ (անցման երկաթագրով, երկու էջերի երկուական սիւնակների 25-ական տողերով), որը 1850 թ. յայտնաբերուեց Թիֆլիսի մի գրապաշտարանում եւ 1858 թ. Մոսկուայում հրատարակուեց Մ. Էմիլի կողմից (խորենացու «Պատմութեան» թարգմանութեան յանդիմանում կից տալով նաեւ ռուսերէնը): Երկրորդ փաստաթուղթը՝ «Չօրանամակ»-ը, յայտնաբերուեց 1842 թ. (եւ գծագիր-նմանահամութեամբ հրատարակուեց) Յ. Եպ. Շահխաթունեանի կողմից՝ Ս. Էջմիածնի մատենադարանի մի հին ձեռագրում, բոլորակ (օվալաձեւ) աղիսակի պատկերի ձեւով, ըստ գիտնական-եպիսկոպոսի կցուած Շիրակացու «Ժամանակագրութեանը» (բայց ըստ Զ. Բարթիկեանի՝ դա Փիլոն Տիրակացու ժամանակագրական երկն է): «Գահնամակ»-ը վաղ միջնադարի Զայոց արքունիքի համակարգում նախարարական տոհմերի զբաղեցրած առնուազն եօթ տասնեակ պատուաստիճան-գահերի ցուցակն է՝ ներկայացուած Սահակ Պարթեւի նամա-

կում, ուր նշուած է նաեւ, որ այն հաստատել է Սասանեան արքայից արքան: Նամակը տալիս է վաւերագրի անուանումը՝ «Գահնեմակ», որն ակնյայտօրէն իրանական ծագման է: Այն յիշատակում են նաեւ հայ մատենագիրները, սակայն ո՛չ ամենավաղ շրջանի (առաջինը Ուխտանէսն է, ապա՝ Մեսրոպ Վայցոճորեցին, որի ցուցակը թեպէտ կոչում են «Կեղծ գահնեմակ», բայց հենց նա է արձանագրել «Գորոզուայթ» հայրաարքային իշխանատոհմի անունը, ինչը թոյլ տուեց նկատել նրան «Չօրանամակ»-ում և վերականգնումը կատարել «Գահնեմակ»-ի պակասող վերջում: Երրորդը Ստեփաննոս Օրբելեանն է, ով յղում է Դեոնոդին, որին Ն. Ադոնցը նոյնացնում է Ը դարի յայտնի պատմագրի հետ, թեպէտ մեզ հասած վերջինիս «Պատմաբանութեան» մէջ նման հաղորդում չկայ): Մեզ հասած «Չօրանամակ»-ը, որի անուանումը մատենագրութեան մէջ արձանագրուած չէ (ուստի այն մնում է պայմանական), ուղղակիին զարդաշքանակի մէջ ներգծուած բոլորակ բառաբաժին աղիսակ է, որի բաժինների (անուանուած՝ ըստ Զայոց թագաւորութեան չորս կուսակալ զօրավարութիւնների՝ «Արեւելեան Դուռն», «Զիւսիսային Դուռն», «Արեւմտեան Դուռն» եւ «Յարաւային Դուռն») ճառագայթածել բացուող եռասիւնակ տողերում թուարկուած են 21-22-ական նախարարութիւններ (ընդամենը՝ 86)՝ իրենց թուահամարներով ու զօրականների քանակով: Բացի այդ, զարդաշքանակի աջ կողողաշտի մէջ վերեւից ներքեւ կարճ տողերով տրուած է քնագրի աւարտն ու ամփոփումը («Եւ գոմնն՝ ի յայլ աշխարհս գրաւեալս. եւ լինի թիւ մարտիկ արանց, որ ընդ ազգաւք՝ ՁԴ-ից հազարաց, թող զպայասաւորս դրանս արքունի, որ է Ոստանդ, որք ի պատերազմ ելանէին ընդ արքայի, եւ Մարդպետական, որ է ներքինի պահապան ի վերայ թագուհոյն եւ գանձուցն: Եւ ընդ ամենայն թիւ զաւրացն Զայոց, որ է հարիւր եւ քսան հազարաց»): Այս ուրոյն ձեւաւորումը, թերեւս, ուղղակի կրկնել է այն վաղ հայերէն նախօրինակ-պատճենի արտաքին պատկերը, որը գրերի գիւտից յետոյ պիտի թարգմանուած լինէր Արշակունեաց աստուական պետութեան գինուժի կառուցուածքը պաշտօնապէս սահմանող մի հրովարտակ-վաւերագրից: Վերջինիս լեզուն, ինչպէս երեւում է արտաքին ձեւաւորման ուշադիր վերլուծութիւնից («Զիւսիսային» եւ «Յարաւային» դռնանունների տեղերն աջից ձախ ուղղութեամբ շփոթուած են), ունեցել է սեմական՝ աջից ձախ գրութիւն, ուստի դա ասորերէնը կամ պահլաւերէնն էր:

«Չօրանամակ»-ը մեզ հասել է ամբողջական ձեւով, իսկ «Գահնեմակ»-ը 20-ից անելի անունների պակաս ունի վերջից (պակասում են նաեւ վերնագիրը եւ առաջին տառը), որի պատճառը զուտ տեխնիկական է. այդ փոքր նախարարութիւնների անուններն, անկասկած, եղել են մեզ հասած միակ թերթը պարունակած ձեռագրի յաջորդ թերթի սկզբում, եւ կորսուած անունների մեծ մասը վերականգնուում է «Չօրանամակ»-ից: Վերջինիս կազմման ժամանակը Տրդատ Գ-ի դարաշրջանին կամ խոսքով Կոտակի իշխանութեան սկզբին վերագրելու տեսակէտը գերիշխողն է, իսկ «Գահնեմակ»-ի ժամանակը լուրջ վէճեր է յարուցել: Սակայն նոր բնական բնագրի կազմման առիթով պատահիկ ուշադիր լեզուաբանական ընթերցումը են ճիշտ տողատուումն ու կետադրումը թոյլ տուեց նամակի ամսաթուի կողքին նկատել նաեւ տարթթիւ՝ Վոամի թագաւորութեան «Ե» տարին (=424 թ.). այսինքն՝ նամակը գրուել է 424 թ. Դեկտեմբերի 26-ին: Պարզ դարձու նաեւ, որ քնագրի սկզբում կորսուել է ոչ թէ «(Սա)հակայ» բառի ՍԱ տառախումբը (Ն. Ալիշան, Ն. Ադոնց են), այլ լոկ Ա սկզբնատառը՝ «(Ա)հա կայ խնդիր արարեալ» արտայայտութեան մէջ, որը բաղկացած է «ահա» եղանակաւորիչից եւ «կամ» բայից՝ գործածուած որպէս օժանդակ բայ «առնեն» բայի անցեալ դերբայի հետ: Այդ ստորոգեալը ցոյց է տալիս, որ քնագրի առաջին նախադասութեան գործող անձը ոչ թէ Սահանն է, այլ Զայոց վերջին «Արտաշէս թագաւոր»-ը («(Ա)հա կայ խնդիր արարեալ... յԱրտաշէսի թագաւորի»), իսկ «խնդիր արարեալ»-ն ունի ոչ թէ «որոնելու», այլ «հայցելու, հարցում կատարելու» իմաստը (ըստ այդմ յաջորդող «եթէ»-ն էլ պահանջուող հար-

ցական է), ուստի «գոր ի Տիսպոնս» հատուածն անհրաժեշտ է ընկալել իբրեւ երկու բառով ընդմիջուած «ի դրան արքունի» կտորին լրացնող («կայ խնդիր արարեալ յԱրտաշէսի թագաւորի» ի դրան արքունի, գոր ի Տիսպոնս, իսկսեցեալ՝ եթէ՝ եւ զուսանականն զնամակ(կ), գոր Արտաշէսի ի դիւանին (կայր)՝ տեսի): Ուրեմն՝ հերթական անգամ Տիգրան ուղարկուած Սահակ Պարթեւից ակնկալել են հենց այնտեղ՝ «Արտաշէսի ի դիւանին» փնտրել («եթէ՝ եւ ... տեսի») անհրաժեշտ փաստաթուղթը: Նա այն գտել է, եւ հաստատելով արքայից արքայի ու իր կնիքներով՝ ուղարկել Զայաստան Զաւորցի 17 թուակիր մի նամակ-նախաբանով («գիր արարի եւ՝ Սահակ») այն մասին, թէ «Նորին բարերարութիւն» Զայոց թագաւորն (այլ ո՛չ թէ Պարսից արքան) ինչպէ՛ս նախկին ժամանակների օրինակով հաստատի («հրաման տացե՛»՝ ապանխով, այլ ո՛չ թէ յորդորական հրամայականով) «Զայոց ազատաց եւ տանուտբանց» գահակարգութիւնը՝ «արդար եւ ճշմարիտ» ձեւով նրանց իր «դիւանի շահիլիամարի» մէջ «առնելով» (հաշուառելով):

Երկրորդ ենթաբաժինն է. «Սովսեւ Դասխուրանցու «Պատմութիւն Աղուանից»-ի 2-է դարերի աղբիւրները»: Ժ դարի պատմիչի օգտագործած նկութերի ճշգրիտ վերահանումը թոյլ է տալիս ոչ միայն գործ ունենալ անելի վաղ աղբիւրներից բառացի քաղուած բնագրերի հետ, այլեւ ընկալել իր՝ Դասխուրանցու յաւելումներն ու սեփական շարադրանքը: Նրա Ա.ժղ եւ Տգ.իգ գլուխներում արտագրուած՝ պայմանականօրէն «Վաչագանի վեպ» (ռուս.՝ «Повесть о Вагараге») կոչուող աղբիւրը շարադրուել է Ե-Չ դդ. սահմանագծին (500-502 թթ. միջեւ), իրանա-քիւզանդական եռամեայ պատերազմից (502-504 թթ.) ու հիւսիսկովկասեան հոն-սակիւնների աներիչ ներխուժումից (503-504 թթ.) առաջ: Պահպանուած առաջին գլխագիրը (Ա.ժղ)՝ «Կեանք եւ կարգաւորութիւնք Աղուանից, որ ի Վաչագանայ արքայէ եղան, եւ գիտք Նշխարաց սրբոց», թերեւս, եղել է ամբողջ երկի վերնագիրը (Վ. Դահրամանեան), որը Ժ դ. պատմիչն է բաժանել գլուխների ու ստեղծել գլխագրեր: «Վեպ»-ը դասական ոճի միջնադարեան ջատագովական երկ է՝ վարքագրական միպոթոգութիւն, որը չի տալիս դէպքերի ժամանակագրութիւն ըստ տարիների, այլ լոկ՝ հերոսի բարի գործերի շարադրանք տրամաբանական հերթականութեամբ: Զեղինակի խնդիրն էր՝ ոչ այնքան Վաչագանի ու իր արքայատոհմի կանոնաւոր պատմութիւնը շարադրելը, որքան ներկայացնելն այն «ծրագրային» գործերի, որ պիտի արուելին ու արուեցին բարեպաշտ տիրակալի կողմից՝ ի շահ Սասանեաններին ենթակալ Աղուանից թագաւորութեան (=մարզպանութեան) բրիստոնեայ հասարակութեան ու եկեղեցու: Ընդ որում Վաչագան Բ Արշակունու վարած իւրօրինակ բաղաբանական գիծը դրանց ամրապնդումը կապում էր ոչ թէ բունարդուանական իրողոյթների, այլ Կուրի՝ լեռնիկապէս հայկական աջափնեակի պատմա-մշակութային աւանդների հետ, եւ «Վեպ»-ը (այդպէ՛ս նաեւ՝ ժամանակի հասարակական պահանջները կանոնակարգած Աղուենի ժողովի «Սահմանադրութիւն»-ը) Աղուանից երկրում հաստատագրում էր Զայոց կանոնագրերի դրոյթների գործառնումը, վեհացնում Զայոց հայրապետներին, ամրապնդում Թաղեւս առաքեալի, Ս. Գրիգորի, Զոհիպիմէ, Գայիանէ սրբուհիների եւ յառկայէ՛ւ՝ Լուսաւորջի Գրիգորիս թռուսն պաշտամունքի համակարգը (վերջինիս ենթարկելով բունարդուանական՝ կապաղակա-չողեան շրջանի Չաբարիա եւ Պանդալեոն սրբերի պաշտամունքը) եւ որը Աղուանից եկեղեցու համար սրբագործում հայկական աջափնեակի պաշտամունքային կենտրոնները (Ամարաս, Դիւտակեան, Սուխառ են):

Նման մեծ ծաւալով են երկու պատմական բնոյթի երկ, որ ներկայացնում էին Ե դարի անցքերը, Դասխուրանցին բառացի արտագրել է իր Ա գրքի վերջում եւ Բ-ի մեծ մասում: Առաջինը, որ պայմանականօրէն անուանում է «Կիրոյ կաթողիկոսի պատմութիւն», տրուած է Բ.թ-ժղ եւ Տգ գլուխներում (դրանց միջեւ ԺԵ-ում Դասխուրանցին արտագրել է մի փոքրիկ «Ճառ»՝ «Վասն սաստկացեալ սովոյն, սրոյն եւ գերութեանն» գլ-

խագրի տակ, որի հեղինակն է 596-629 թթ. արթուակալած Աղուանից կաթողիկոս Վիրուն): Նշուած հատուածի գլխագրերի մեծ մասը եւս արդիւնք է Ժ դ. պատմիչի ստեղծագործութեան, սակայն Բ.թ գլխագիրը («Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց եւ պէսպէս անցից տիեզերահեծ տազնապին, որ եղեւ աշխարհաց»), թերեւս, մտայղացուել է իբրեւ բուն երկի վերտառութիւն եւ պատկանում է Վիրոյի կենսագրի գրչին: Վերջինս Վիրոյին մօտ կանգնած անձ է եղել եւ մասնակցել է կաթողիկոսի մի շարք գործերին: Երկու տեղ շարադրանքը դառնում է առաջին դէմքով, եւ երեւում է, որ գրողը ծնունդով Ունի Առանձնակ գաւառի Կաղանկատոյթ գիւղից էր («հասնել ի մասն ինչ առ ստորոտով լերինս, որ յանդիման գեաւոջն մեծի Կաղանկատուաց, որ է ի նմին յՈւնի գաւառի, յորմէ եւ ես»), ուստի նրան պայմանականօրէն կոչում ենք Անանուն Կաղանկատուացի (այդ անունով 2005 թ. լոյս է տեսել մեր գիտա-քննական քննագիրը): Երկն աւարտում է 629 թ. դեպքերով («Յերկրորդ ամի Արտաշի՛ որդւոյ Կաաստայ»), սակայն վերջին գլխում Շահվարազ պարսից զօրավարի հասցէին շոյալած բացասական խօսքերից պարզ է, որ հեղինակն, ըստ ամենայնի, գիտեր 630-ին նրա կարճատեւ ու անփառունակ արքայանալու մասին: Միւս կողմից՝ երկը չէր կարող գրուել 632 թ. յետոյ, քանի որ Կարինի եկեղեցածողովում Յայոց եզր կաթողիկոսի հետ միասին Յերակ կայսեր պահանջով երկաթնակութեանը (նրա մեղմ տարբերակ միակամութեանը՝ մոնոթեւլիզմին) յարեց նաեւ Աղուանից եկեղեցին, որի կաթողիկոս Չաբարիային (629-644 թթ.) գովերգում է միաբնակութեան շատագույն հեղինակը (այսպիսով, շարադրման ժամանակը 630-632 թթ. միջակայքն է): Անանուն Կաղանկատուացին բարձրարուեստ ոճով կերտել է բազմաթիւ օտարազգի գործող անձանց կերպարներ՝ տալով բոլորի անունները՝ Խոսրով արքայ, Յերակ կայսր (որի նկատմամբ վերաբերմունքը դրական չէ, եւ դա ըստ Ն. Մառի՝ ակնյայտ նշան է հեղինակի հակաբաղկեցողական դիրքորոշման), թիւրքիտների խաբան Տերուի որդի Շաթ եւս: Իսկ տեղական հերոսների ցանկը սպառնում է լոկ Վիրոյով եւ իր յաջորդ Չաբարիայով՝ մի եզակի դրուագում: Այս ցուցանիշով խիստ հակառակն է յաջորդ երկը, որը պայմանական անունն է «684 թ. պատմութիւն»:

Այն ընդօրինակուած է «Պատմութիւն Աղուանից»-ի Ա գրքի ԻԷ-Լ եւ Բ-ի ԺԸ-ԼԱ եւ ԼԳ-ԽԵ գլուխներում: Վերջինների միջեւ ընկած Բ.լք գլխում Ժ դ. պատմիչը տեղադրել է սեփական շարադրանքը՝ յեկուելով «Աղուանից կաթողիկոսների գաւազանագիրք» պայմանական անունը կորո՛ ժ դ. սկզբին կազմուած երկի հաղորդումների վրայ եւ հիմնական մասերով դնելով այն իր աւարտական՝ Գ.իգ գլխի հիմքում (որոշ կտորներ էլ՝ տեղափոխելով նախորդող գլուխներ): «684 թ. պատմութեան» հատուածների գրեթէ բոլոր գլխագրերը եւս արդիւնք են Դասխուրանցու ստեղծագործութեան (բուն երկի վերնագիրը մեզ չի հասել): Որոշ հետազօտողների կարծիքով՝ այս երկին է յանգում նաեւ Բ.Ժ գլուխը, որը տալիս է հետագայում «Միհրանեաններ» կոչուած Վարազ Գրիգոր, Տեանշէր եւ Վարազ Տրդատ Գարդմանից իշխանների՝ իբրեւ թէ Սասանեաններից սերուած լինելու մասին տոհմաբանութիւնը: Իրականում այն հաւաստի քիչ բան է պարունակում, ունի ժամանակագրական խաթարուած պատկեր, լեզուով ու ոճով տարբեր է «684 թ. պատմութեան» կտորներից եւ, անկասկած, շարադրուած է հենց իր՝ բանաբաղ-պատմիչ Դասխուրանցու կողմից՝ խաչէն – Փառիսոսի «Առանշաիկ» իշխանների տոհմաբանութիւնների մէջ թափանցած առասպելածին պատկերացումների հիմամբ:

«684 թ. պատմութեան» անանուն հեղինակը, ում շարադրանքը որոշ հատուածներում դառնում է առաջին դէմքով, բաւականին մօտ է կանգնած եղել իր՝ մեծ սիրով պատկերուած տեղական հերոսներին՝ Տեանշէր եւ Վարազ Տրդատ իշխաններին, հոգեւոր առաջնորդներին, յատկապէս՝ Մեծ Կուանքի (Մեծ Կողմաքի) Իսրայել եպիսկոպոսին (բախանայական անունով՝ Աբաս): Նա մասնակցել է նրանց շատ գործերին, այդ

թուում Իսրայելի ուղեւորութեանը Յոնաց աշխարհ՝ հիւսիսկովկասեան այդ թիւրքալեզու ժողովրդին բրիստոնեութեան բերելու առաքելութեամբ: Այդ վերջին պատմական իրադարձութեան ենթ պարտական «684 թ. պատմութեան» սկզբում Յոների մի խմբի՝ աւելի վաղ ժամանակներում (Մաշտոցի մահից յետոյ) հաւատքի գալու առասպելախառն պատմութեան անկայութեամբ (Դասխուրանցին այն բաժանել է չորս գլխի՝ Ա.ԻԷ-Լ, որոնց գլխագրերի երկուսը, գուցէ, է դարի քննագրին են յանգում): Մի տեղեկութիւնից երեւում է, որ այդ հատուածը պարզապէս Իսրայել-Աբաս բախանայի տեսիլն է: «684 թ. պատմութիւն»-ը պարունակում է Ե դարի 30-80-ական թթ. Աղուանք երկրի (Սասանեան մարզպանութեան ընդգրկումով) մանրամասն եւ բարձրարուեստ ոճով շարադրուած պատմութիւնը: Նրանում առկայ են մի շարք պաշտօնական նամակներ եւ պատմական իրադարձութիւնների եզակի յիշատակումներ, որոնց վաւերականութիւնն այդ եզակիութեան պատճառով կասկածելի էր համարում Ն. Աղոնցը: Իրականում կարելի է կասկածել լոկ ինչ-ինչ չափազանցութիւնների առիթով, որոնք էլ արդիւնք են իր հերոսներին մեծարելու՝ միջնադարեան հեղինակի սովորական միտումի (Կ. Դահրամանեան): Երկում ընդգրկուած է նաեւ Յայոց վաղ միջնադարեան չափածոյի եզակի նմուշ՝ Դաւթակ Զերթողի «Ռոբբ ի մահն Տեանշէրի» բանաստեղծութիւնը՝ գրուած ակրոստիքով («ըստ աղփայիւտեաց գլխակարգութեանց»): Այն պահպանուել է (մեր կարծիքով՝ հենց շարադրուել է) միջեւ Ծ տառի բառեակը: ԺԺ դ. սկզբում «Պատմութիւն Աղուանից»-ի հնագոյն ա գրչագրից կատարուած մի ընդօրինակութեան մէջ (Աթ ենթախմբի մայր պատահիկ) «Ռոբբ»-ին «շարունակութիւն» է աւելացուած (Մ-Զ բառեակներ): Անանուն հեղինակը, թերեւս, ծագում էր (ինչպէս եւ իր գլխաւոր հերոսներից՝ Իսրայել եպիսկոպոսը) կենտրոնական Արցախի Մեծ Կուանք գաւառից, քանի որ բոլոր մանրամասներով ծանօթութիւն է դրսեւորում հենց նրա շրջակայ տեղաւայրերին: Դա՛ ի տարբերութիւն Գարդման գաւառի (միւս պէս՝ նաեւ Արցախի եւ Ուտիքի ուրիշ գաւառների), չնայած այնտեղ էր գտնուում իր միւս գլխաւոր հերոսների՝ «Միհրանեան»-Գարդմանացի իշխանների բուն կենտրոնը: Երկն աւարտում է 682 թ. վերջին կամ արդէն 683-ին տեղի ունեցած իրադարձութիւնների յիշատակմամբ (Իսրայելի վերադարձը Յոնաց երկրից եւ նրա առաքելութեան շարունակման հետ կապուած նամակագրութիւնը): Շարադրանքը կատարուել է հաստատապէս աւելի վաղ, քան 685 թ. ամռանը տեղի ունեցած հիւսիսկովկասեան խազարների աւերիչ արշաւանքը, որին զոհ գնացին Յայոց եւ Վրաց իշխանները (686 թ. գրած իր «Ժամանակագրութեան» մէջ Փիլոն Տիրակացին յիշատակում է նրանց զոհուելու օրը՝ Օգոստոսի 16): Այստեղից էլ թիւում է մեր երկի՝ մօտ 684-ին շարադրուած լինելու մասին ենթադրութիւնը եւ ըստ այդմ՝ պայմանական անունը:

Երրորդ եւ վերջին ենթաբաժինն է՝ «Մաշտոց Եղիվարդեցի կաթողիկոսի «Պատմութիւն»-ը: Մաշտոց Եղիվարդեցին Յայոց կաթողիկոս դարձաւ (Գեորգ Գառնեցուց յետոյ) 897 թ. Յունիսին (մօտ 60 տարեկանում) եւ պաշտօնավարեց ընդամենը 7 ամիս՝ մինչեւ 898 թ. սկզբները: Նա նշանաւոր կազմողն է «Մաշտոց ծիսարան»-ի (վերջնականապէս աւարտուած՝ հենց իր կաթողիկոսութեան ամիսներին), որն արդէն 1100-ից աւելի տարիներ օգտագործում են Յայ առաքելական եկեղեցու սպասաւորները: Ըստ իր աշակերտ Ստեփաննոս կոնստանդի կողմից դեռ 893 թ. շարադրուած Վարքի եւ նրան լրացնող Ստեփաննոս Օրբելեանի՝ Մաշտոցը ծնուել է 833 թ., Սիւնիքի Սոթք գաւառում Եղիվարդեցի (Արագածոտնի) Գրիգոր երեցի ընտանիքում: Որպէս Սեանի վանահայր, իր սրբակոթն վարքի եւ ծաւալած եկեղեցաշինական գործունեութեան շնորհիւ նա նշանաւոր դարձաւ ամբողջ երկրում՝ իր մասնակցութիւնը բերելով Թ դ. երկրորդ կեսի բազմաթիւ պատմական իրադարձութիւններին (Շիրակաւան եւս):

Բացի ծխարանից՝ Մաշտոցը հեղինակել է նաև այլ երկեր (ի մի են բերուած՝ «Մատենագիրք Յայոց» հասաթածոյի թ դարի հատորում), այդ թում մեզ չհասած մի պատմական աշխատութիւն, որի մասին յիշատակում է Օրբելեանը՝ Թանահատի վանքին նուիրուած մի պատմութիւնից յետոյ գրելով. «Եւ զայս ծանոյց մեզ Պատմութիւնն երանելոյն Մաշտոցի, որ ի Սեանն: Իր նախորդ՝ ԼԲ գլխում («Վասն զալոյ Մրվանայ տաճիկ զօրավարին ի Սիւնիս. եւ փեսայանալոյ Բաբանայ պարսկի Սիւնեաց տեսնն Վասակայ...») նա ներկայացնում է թ դ. առաջին կեսի Սիւնիքին վերաբերող տեղեկութիւններ՝ սխալ հաշուարկի արդիւնքում սկսելով դա Յայոց 176 թուականից (որը, զուցէ եւ, հետագայ գրական վիպակ է՝ *Վիսն*. 276-ի = 827 թ.): Դրանց մի մասը գրեթէ բառացի համընկնում է Դասխուրանցու Գ զրքի ժամանակագրուած հաղորդումների հետ: Զամեմատութիւնը ցոյց է տալիս, որ երկու պատմիչներն օգտուել են նոյն աղբիւրից, որը հենց Մաշտոց Եղիվարդեցու «Պատմութիւնն» է: Դա նախկինում չէր նկատուել այն պարզ պատճառով, որ Օրբելեանի ուղիղ վկայութիւնը նրա շարադրանքի բովում յայտնուել էր յաջորդ գլխի («Վասն Թանահատի վանիցն...») միջնամասում, մի դրուագից յետոյ, որն առնուած չէ Դասխուրանցու կողմից (թեպէտ ոչինչ չի խանգարում՝ դրա գոնէ մեծ մասը եւս համարելու Մաշտոց Եղիվարդեցու կորսուած պատմական երկին յանգող):

Մեր վերականգնման տարբերակով՝ «Պատմութիւն Աղուանից»-ում Մաշտոցից բաղուած բնագիրն սկսում է գլ. Գ.Ժ-ի շարադրանքով, որը վերաբերում է Ե դ. կեսերի իրողութիւններին եւ տալիս է Յայոց տումարով երկու թուագրում: Իհարկէ, վստահ չենք, որ Եղիվարդեցու երկը եւս սկսուել է հենց այդպէս՝ առանց ենթադրելի նախադրութեան եւ անմիջապէս ժամանակագրական համաձայն թուարկումներով: Փոխարէնը՝ Դասխուրանցու բնագրի ուշադիր ընթերցումը թոյլ է տալիս մեծ հաւանականութեամբ ենթադրել, որ նրա նախորդող գլուխներում չկան Մաշտոցի երկի աւելի վաղ կտորներից բաղուած հատուածներ: Իրօք, ժե գլխի բովանդակութիւնը կտրուած է «Պատմութիւն Աղուանից»-ի՝ Ե դարի իրողութիւններին վերաբերող մեծ հատուածներից (Բ զրքում), եւ դա բացատրուում է լոկ նրանով, որ այն ուղղակի կազմել է հետագայ գլուխներում արտագրուած ընդհանուր աղբիւրի սկզբնամասը (Գ.Ժ-ում ժամանակագրական թուարկումները շարունակուում են սահուն ձեւով՝ հասնելով արցախից իշխաններ Սահլ Սմբատեանի, Եսայի Աբու Մուսէի եւ այլոց մեծագործութիւններին), որը Դասխուրանցին չի կտրել մնացեալից՝ «հեշտացնելով» նորօրեայ հետազօտողի գործը: Թերեւս՝ Մաշտոցն իր երկը հասցրել է մինչեւ իր հայրապետութեան տարին՝ Յայոց ՅուՉ (897 թ. Ապրիլ - 898 թ. Ապրիլ), որի տակ Գ.Ի ա գլխում պահպանուել է մի քանի իրադարձութիւնների յիշատակում: Յատկանշական է, որ դրանից յետոյ Դասխուրանցու յիշատակած յաջորդ թիւն արդէն Յայոց ՅԿԳ-ն է (914/915 թ.): Սմբատ Ա արքայի նահատակութեան տարին: Յաջորդիկ՝ 982-988 թթ. միջակայքում ստեղծագործած պատմիչն ընդամենը մի-մի պարբերութեամբ նշում է լոկ նաեւ դելմիկ Սալարեանների իշխանութեան հաստատումը (940 թ.) եւ Ռուզիկների կողմից Պարտաւի կիսամեայ ռազմակալումը (944-945 թթ.)՝ այդպիսով սպառնելով իր տեղեկատուութիւնը: Պարզ է, որ նա իր ձեռքի տակ այլեւ չուներ Մաշտոց Եղիվարդեցու պատմական երկի պէս մի անգնահատելի աղբիւր:

Գլուխ II. «Բուն Աղուանքի եւ Յայոց Արեւելից կողմանց իշխանատոհմերը Արաբական խալիփայութեան թուլացման շրջանում»: Գլխի առաջին բաժինը կոչում է. «Իշխան Աղուանից»-ի հաստատութեան ստեղծումը եւ «Առանշահիկ» ու «Միհրանեան» իշխանատոհմերի խնդիրը»: Յայոց, Վրաց եւ Աղուանից իշխանների մասին աղբիւրները խօսում են սկսած Ե դարից: Այդ հաստատութիւնները ձեւաւորուեցին հենց այդ դարանկազին, ենթադրաբար՝ 615/616 թ. «Պարսից ժողովի» համատեքստում, որին մասնակցող Աղուանից Վիրոյ կաթողիկոսն էր (596-629 թթ.), ըստ «Պատմութիւն

Աղուանից»-ի՝ Սասանեան Խոսրով Ապրուեզ արքայից «խնդրել» Աղուանից «իշխան»-ի տիրողը՝ Վարազ Գրիգոր Գարդմանից իշխանի համար: Երբ 610 թ. Բիզանդիայի կայսր Փոկասը սպանուեց Զերակլի կողմից (610-641 թթ.), Կայսրութեան համար այդ ճգնաժամային պահին արձանագրուեց հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի մի կարեւորագոյն փաստ. օգտուելով Բիզանդիայի խառնակ վիճակից՝ Խոսրով Ապրուեզի բանակը գրաւեց նրա բոլոր արեւելեան պրովինցիաները (Փոքր Ասիայի մեծ մասը, 614-ին՝ Պաղեստինը, 617-ին՝ Եգիպտոսը), եւ տեղի ունեցաւ 385/387 եւ 591 թթ. բաժանումներով երկատուած Զայաստանի (Մեծ Յայքի) երկու մասերի վերամիաւորումը Սասանեանների տերութեան կազմում, որն արդէն պարտաւոր էր մշակել իր տիրոջների կառավարման ինչ-որ նոր համակարգ: Վերջերս «Աշխարհացոյցի» ամբողջական գիտա-քննական բնագրի կազմման առիթով մեր կատարած քննութիւնը ցոյց տուեց, որ հայ միջնադարի այդ բացառիկ աշխարհագրական երկի բուն գաղափարը եւս ուղղակի ներշնչուած է 610-ական թթ. առաջին կեսում վերամիաւորուած Մեծ Յայք աշխարհաշիրում վարչական սպասելի բարեփոխման (ռեֆորմի), մասնաւորապէս՝ «Յայոց իշխանի» ինստիտուտի հաստատման հեռանկարից եւ իրողութիւնից:

Գրականութեան մեջ 2-րդ դարերի Աղուանից երկրի պատմութիւնը սովորաբար դիտարկուում է Յայոց Արեւելից կողմանց երկու խոշոր իշխանական տոհմերի՝ «Առանշահիկների» եւ «Միհրանեանների» անհաշտ պայքարի յետնախորքի վրայ: Ընդամենն նրանց մասին տեղեկութիւնները, որպէս կանոն, քաղուել են միայն Մովսէս Դասխուրանցու շարադրած տոհմաբանական աւանդութիւնից, որի մեջ պատմականը վիպականից զատելու բնական փորձ առ այսօր չի կատարուել: «Պատմութիւն Աղուանից»-ում *Առանշահիկներ* (կամ Եռանշահիկներ) անուան տակ հանդէս են գալիս խորենացու յիշատակած՝ Յայկ նահապետից սերող Առան նահապետի ուշ սերունդները, որոնք մի քանի հատուածներում կոչուած են ուղղակի *Յայկազնեայք*: Ըստ մեզ հասած բնագրի՝ Մեծ Յայքում Պարթեւ Արշակունիների իշխանութիւնն աւանդաբար Զ. ա. Բ դարում հաստատած Վաղարշակ արքան (որի կերպարի տակ իրականում հանդէս է գալիս Տրդատ Ա-ն՝ Ե. Ս. Ա դ.), Զայաստանի հիւսիս-արեւելեան «կողմնակալ բիւրաւոր» էր նշանակել Յայկից սերող եւ Սիսական-Սիւնիք նահանգը խորհրդանշող Սիսակի սերնդից Առանին, որից էլ ծագել են Ուտիք եւ Արցախ նահանգների տարածքի իր ժամանակի 4 իշխանատոհմերը՝ *Ուտեացոց* (Ա խմբի ձձ՝ *Աւտեացոց*), *Գարդմանացոց*, *Ծաւղեացոց* (*Տիւ* խմբի ձձ՝ *Ծովղեացոց*) եւ *Գարգարացոց* («Չօրանամակ»-ում կոչուած՝ *Գիլրիլդզ-ճունիկ*, իսկ «Ներսէսեան գահնամակ»-ում՝ *Գորդորայք*), ընդ որում Սիսակի «աղու» («Քաղդր», «Մեղմ») մականունից այդ տարածքն անուանուել է «Աղուանք»:

616 թ. «Պարսից ժողովում» հիմնուած «իշխան Աղուանից»-ի հաստատութիւնն անցաւ աշափնեայ Գարդմանացի հայկական իշխանատոհմի ձեռքը (հետագայում կոչուած՝ «Միհրանեաններ»), իսկ Թ դարում կենտրոնական Արցախի - Խաչենի «Առանշահիկներին», որոնք սերում էին վաղմիջնադարեան Ծաւղեացի հայկական իշխանատոհմից (աւանդական Առանի միւս յետնորդից): Վերջիններս նոր անուանումը, թերեւս, ստեղծուել էր գրական հողի վրայ՝ Բուն Աղուանքի վերջին Արշակունեաց թագաւոր Վաչագան Բարեպաշտի պետութեան մոռացուած իրանական պաշտօնական անունը («Առանշահի») խորենացիական Յայկեան Առան նախահօր անուան հետ համադրելով:

Երրորդ գլխի երկրորդ բաժինը կոչում է. «Խաչենի Առանշահիկների եւ Ծաբիի Բագրատունիների հզօրացումը Թ դարում»: Արաբներն Ե դ. աւարտին իրենց ստեղծած «Արմինիայ» կուսակալութեան (նստիկանութեան) մեջ գրեթէ անփոփոխ պահպանեցին Սասանեանների վարչա-աշխարհագրական անուանակարգը (նոմէնկլատուրան), եւ Արցախն ու Ուտիքը շարունակում էին համարուել Արմինիայի Առան-Աղուանք հա-

տուածի (հայկական աղբիւրներում «երկիր», «աշխարհ») մաս, որի բրիտանաց բնակչութեան համար շարունակում էին գործել «իշխան Աղուանից»-ի եւ Աղուանից կաթողիկոսութեան առանձին հաստատութիւնները: Սակայն Խալիփայութեան թուլացման դարձըջանում Հայոց Արեւելից կողմերում ձեւաւորուած խոշոր ասատական իշխանութիւնները Թ ղ. վերջին մաս կազմեցին ոչ թէ Բուն Աղուանքի թագաւորութեան (Շաքի մայրաքաղաքով), այլ Մեծ Հայքի Բագրատունեաց պետութեան: Դրանցից առաւել նշանաւոր դարձան Խաչենը՝ Արցախի կենտրոնում, Գորոզուն (ուշ միջնադարում կոչուած՝ Դիզակ)՝ Արցախի հարաւում, եւ Փամիսոսը (աւելի վաղ կոչուած՝ Գարդման, երբեմն նաեւ՝ Սեւորդիք)՝ Արցախ եւ Ուտիք նահանգների հիսախարեւմուտքում: Խաչենի իշխանատոհմը, ըստ առկայ աղբիւրների համադրութեան՝ սերում էր վաղ միջնադարեան «Ճաւղեացի» կոչուած իշխանութիւնից, սակայն, ինչպէս բազմիցս վկայուած է Դասխուրասցու «Պատմութիւն Աղուանից»-ում, արդէն որդեգրել էր ուրիշ ինքնակալականում «Առաւելահիկ» (*var.* Եռաւելահիկ): Յիշենք, որ ըստ Խորենացու պատկերացումների՝ Գարդմանացի, Ճաւղեացի, Գարգարացի եւ Ուտեացի իշխանական տոհմերի աւանդական նախահայր Առանն ինքը ծագում էր Սիւնեաց նախահայր Սիսակից:

837 թ. Սահլ Ամբաստեան խաչենցի իշխանը, ով արաբական աղբիւրներում կոչուած է Սահլ իբն Սիւնաթ, իսկ Միքայել Ասորու «Ժամանակագրութեան» հայերէն թարգմանութեան մէջ՝ Սահակ Հայկազուն, իր տիրոջներում ձեռքբալալեց Ատրպատականի ասատանք աղանդաւորների առջնորդ Բաբելին, որի դիմաց Խալիփայութիւնում արժանացաւ մեծ պարգեւների ու շնորհների, եւ բացի այդ բուն Խաչենի իր տիրոջներին միացրեց հարեան Սիւնիք նահանգի Սոթք գաւառի տարածքը Սեւանայ լճի հարաւարեւելեան ափերին ու Տրտու գետի վերահովտում, Դադիվանքի ձորահովտից (աղբիւրի եզրոյթով՝ «խորածորից») արեւմուտք, որն, ըստ ամենայնի, որոշ հիմքերով վիճելի տարածք էր Սիւնիքի եւ Արցախի հայ ասատանքների միջեւ: Դասխուրասցու (=Մաշտոց Եղիվարդեցու) բառերով՝ Սահլն ստացել էր նաեւ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից աշխարհների, այսինքն՝ ամբողջ Արմինիայ կուսակալութեան իշխանաց իշխանի պաշտօնը: Այն փոխանցիկ էր, քանի որ Դասխուրասցու պահպանած հէնց յաջորդ տեղեկութեան համաձայն՝ արդէն 1-2 տարուց տրուեց «տերանց տեր» կոչուած ոմն Յովհաննեսի (նա իշուած է նաեւ Մեծարանից Ս. Յակոբավանքի հնագոյն խաչքարի պատուանդանի վիմագրում 853 թ.): Իսկ Յուսուփ արաբ ոստիկանի 851 թ. արշաւանքի ժամանակ, ըստ Դրասխանակերտցու յայտնի վկայութեան, նոյն պաշտօնն ուներ կենտրոնական Հայաստանի Բագրատունիներից Աշոտ Սսակերի որդի Բագարաւորը: Ն. Աղոնցի կարծիքով (արմատաւորուած՝ գրականութեան մէջ)՝ «տերանց տեր» Յովհաննեսն իբրեւ թէ եղել է Սահլի որդին եւ Բաբելին գերելու պահին արաբ իեղիւնակների կողմից կոչուել է Մուաւիա: Սակայն արաբները Մուաւիա էին կոչում Սահլի այն միակ որդուն, ում 855 թ. գերեվարել էր Բուղան, այսինքն՝ յայտնի Ատրներստեին: Փորձելով լրացուցիչ տուեալներ նշմարել Յովհաննես Բագրատունի անունը եւս կրած Համամ Բարեպաշտ Արեւելցու անմիջական նախորդների, այսինքն՝ ըստ «Զարթիս ցխովերբա»-ի՝ Տարօնից Ը ղ. երկրորդ կետում Շաքի տեղափոխուած Բագրատունի եղբայրների սերունդների մասին, հնարաւոր է թուով նորովի վերլուծել Յովհաննեսի ինդիքը, ով բաւական լուրջ պատմական դէպք է եղել եւ եղել է արդէն 830-ական թթ. վերջին՝ հասուն տարիքի զօրական (ուստի՝ ծնուած գունե Թ ղ. սկզբին): Աղբիւրները ոչինչ չեն հաղորդում բուն Աղուանքի (Շաքիի իշխանութեան) տարածքում Բուղայի հալածանքների մասին, թերեւս՝ հէնց Յովհաննեսի ջանքերի շնորհիւ, որն ըստ այդմ լիովին կարող էր լինել 894-ին թագաւորական պատուի արժանացած (անշուշտ՝ հասուն տարիքում) Համամ-Յովհաննես Բագրատունի «Աղուանից» կամ «Արեւելից» իշխանի պապը: Այսպիսով, Խալիփայութեան տիրապետութեան համեմատական թուլացման շրջանում Աղուանք-Առան «երկրում»

(Կուրի՝ Էթնիկապէս հայկական աջափնեակով եւ առաւելապէս բունաղուանական ծախափնեակով) նկատելի հզօրութեան են հասել երկու ոչ ազգակից ասատական իշխանութիւններ՝ Խաչենը (իր «Առաւելահիկ» իշխանատոհմով) եւ Շաքին (Ալազանի հովտում, իր Բագրատունի իշխանատոհմով), որոնք Թ դարում փոխնիփոխ էին հասնում «իշխան Աղուանից»-ի կարգավիճակին:

Գլխի երրորդ բաժինը կոչուում է. «Կենտրոնական Արցախի (Խաչենի) գաւառաբաժանումը վաղ եւ զարգացած միջնադարում»: Աշխարհացոյցեան Արցախի կենտրոնական, այսինքն՝ խաչենեան չորս գաւառներից երկուսը՝ Մեծ Իրանքը եւ Մեծ Կուանքը բազմիցս իշխատակուած են տարաբնոյթ աղբիւրներում, սակայն միւս երկուսի՝ Պիանքի եւ Հարջլանքի իշխատակութիւնները սահմանափակուում են բացառապէս Է դարի «Աշխարհացոյց»-ի զոյգ գաւառացանկերով (Բուն Աղուանք երկրին Ե ղ. առաջին կետում միացուած ուտիք-արցախեան 20 եւ Մեծ Հայքի արցախեան 12 գաւառների թուարկումներում: Մեր բազմաթիւ համադրումների շնորհիւ Հարջլանքն, ըստ ամենայնի, անհրաժեշտ է տեղորոշել Տրտուի Թուրթու վտակի աւազանում, յարակից ինչ-ինչ տարածքների հետ միասին: Նրանից հիսախ, Տրտուի ձախ ափին ընկած ընդարձակ շրջանը (Լեւազեանի ստորին հոսանքի «խորածորից» ու Եւանշաղից միկելե Հաթերք եւ Ականաբերք), հաւանաբար՝ կարելի է վերագրել Մեծ Կուանք գաւառին (ինչպէս որ արել են շատ ուսումնասիրողներ), միայն թէ՛ նշելով, որ դրա համար առայժմ, ըստ էութեան, չունենք աղբիւրների ուղիղ վկայութիւններ: Կենտրոնական Արցախի Մեծ Իրանք եւ Մեծ Կուանք գաւառների միջեւ իբրեւ սահման հանդէս է գալիս Տրտու գետի միջին հոսանքը: Ինչ վերաբերում է Տրտուի վերնահովտին (Լեւազեանի հովտով), որը զարգացած միջնադարում առաւելապէս հանդէս էր գալիս իբրեւ Շար երկիր կամ գաւառ (իր իշխանաւիստ բնակավայրի անունից), ապա պատմագրութեան մէջ, սկսած Դ. Ալիշանից եւ Մ. Բարխուդարեանից, ցաւօք, արմատաւորուել է մի փոխանցիկ սխալ, ըստ որի նշուած շրջանում տեղորոշել են աշխարհացոյցեան Արցախի Վայկունիք գաւառը, նրանից արեւելք էլ՝ Բերձորը: Բայց Մովսէս Դասխուրասցին (=Մաշտոց Եղիվարդեցին) ներկայացնում է այդ երկու գաւառները Եսայի Աբու Մուսէին ենթակալ, այսինքն՝ Գորոզուի մաս կազմած ութ հարաւային գաւառների ցուցակում («Վերին Վայկունիք, Բերձոր, Սիսակաւնի-ի Կոտակ], Հաբանդ, Ամարաս, Պազկանք, Մխանք եւ Տրի գաւառ»), ուստի բացառում է Վայկունիքի կապը Տրտուի աւազանի հետ. այն տեղորոշում է Հակարի գետի Շալուայ ձախ օժանդակի հովտում, իսկ նոյն հովտով աւելի հարաւ էլ՝ Բերձորը:

Երրորդ գլխի չորրորդ եւ վերջին բաժինն է. «Մահմեդական ամիրայութիւնների ձեւաւորումը Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց առանձին հաստատութեան»: Արաբական Խալիփայութիւնն սկսեց թուլութեան նշաններ ցոյց տալ Աբբասեան արքայատոհմի իշխանութեան զայլուց (Ը դարի կէս) որոշ ժամանակ անց: Աբբասեանների կարեւոր նորամուծութիւններից մէկն իրենց անձայրածիր տերութեան ոչ արաբ խոշոր ասատանք-հողատերերի իրաւունքների պաշտօնական ճանաչումն էր եւ նրանց գանգաւածային ընդգրկումը պետական կառավարման գործում: Դրա հիման վրայ Թ ղ. սկզբներից ժառանգական դարձաւ բարձրագոյն ասատանքական վերնախաւից նշանակուող՝ մարզերի կառավարիչ-ոստիկան-ամիրաների պաշտօնը: Սակայն հէնց դրա պատճառով արբունիքը նպաստեց տեղական ասատանքների հզօրացմանը եւ տարբեր մարզերում կիսանկախ ամիրայութիւնների առաջացմանը: Խալիփայութեան տարածքային ծաւալմանը զուգընթաց նուաճուած երկրներում յայտնուում էին արաբական ցեղային բնակչութեան մեծ գանգաւածներ, որոնց զգայի մասը բնաւորում էր տեղում: Վերաբնակիչները հողատարածքներ էին զբաղեցնում այն քաղաքային խոշոր բնակավայրերի շուրջը, որոնք վերածուել էին տերութեան տեղական վարչական կենտրոնների:

Այդպես ձեւաւորում էր ազգակիցների ու դաւանակիցների հաւատարիմ ուժ, որի վրայ յենում էին նուաճումս երկրներում խալիփայի նշանակած բարձր պաշտօնեաները՝ ուստիկաններն ու զօրապետերը, եւ որը յուսալի յենարան էր դառնում նաեւ Թ դարից սկսած մեծ ինքնազխուփուն ձեռք բերող տեղական խոշոր ասատատեր-կուսակալների համար, որոնց ժառանգական դարձած տիրոջները վերածուում էին կիսանկախ պետական կազմաւորումների՝ ամիրայութիւնների: Առաջին եղանակով Թ դ. վերջերին Բուն Աղուանքի եւ Յայոց Արեւելից կողմանքի տարածքներում կազմաւորուեցին եւ որոշակի հզօրութեան հասան երեք՝ Շամախիի, Գանձակի եւ Դերբենդի ամիրայութիւնները:

Շամախիի կամ Շիրանի արաբական ամիրայութիւնը ձեւաւորուեց վաղ միջնադարեան ճիւղբքի թունաղուանական փոքրիկ թագաւորութեան հիմնաքաղաքի վրայ (Շամախի եւ Յրի-Սաղիան բաղաբների շուրջը) եւ շուտով տարածուեց դէպի Կասպիականի ողջ ծովափը՝ Կուրի գետաբերանից մինչեւ Դերբենդի ամիրայութեան սահմանը Սամուր գետի ընթացքով: Անտիկ շրջանում եւ վաղ միջնադարում այս տարածքը բնակեցուցում էին բուն աղուանական եւ իրանական ցեղեր ու ժողովուրդներ, մասնաւորապէս՝ ժամանակին հզօր թագաւորութիւն ստեղծած մասթուքները: Խալիփայութեան կենտրոնական իշխանութեան թուլացման ժամանակաշրջանում Թ դ. երկրորդ կէսին Շամախիի ամիրայ խայսամ իբն իսախի իբն Յազիդն (արաբական Շայբանի ցեղից) իրեն անկախ հռչակեց եւ հիմք դրեց Շիրանի մահմեդական ամիրայութեան (որը մի քանի դար շարունակ կարեւոր դեր խաղաց Արեւելեան Այսրկովկասի բաղաբական եւ մշակութային կենտրոն): Այդ մասին հաղորդում է ծագումով դերբենդցի արաբալեզու հեղինակ Մամնուս ալ-Լակզին (ԺՎ դ. վերջ - ԺԲ դ. սկիզբ) իր «Շիրանի եւ Բաբ ալ-Աբվաբի պատմութեան» մէջ, որը յաճախ կոչում է «Թարիխ ալ-Բաբ» (պահպանուել է ԺԵ դ. օսմանցի պատմագիր Մունեջիմ-բաշիի «Պատմական գրադարան» ժողովածոյում):

Շիրանի հարաւային հարեան Գանձակի ամիրայութիւնը ձեւաւորուեց Կուրի աջափնեայ հարթավայրային տարածքներում, կենտրոնը՝ աշխարհացոյցն ունիք Լահանգի հիւսիս-արեւմտեան Շակաշէն գաւառում: Սկսած Ը դ. երկրորդ կէսից՝ արաբ ուստիկանների նստոցը գտնուում էր Աղուանք-Առանի նախկին մարզպանանիստ Պարտաւ բաղաբում, սակայն Թ դ. կեսերին, երբ վերջինս որոշ չափով թուլացել էր, նրանք հիմնադրեցին Նոր վարչական կենտրոն՝ Գանձակ կամ Ջանգա անուով: Մովսէս Դասխուրանցու (=Մաշտոց Եղիվարդեցու) մի վկայութեան համաձայն՝ դա տեղի էր ունեցել Յայոց 295 թուին (=29.04.846 - 28.04.847 թ.), կամ, ըստ «Պատմութիւն Աղուանից»-ի՝ ձեռագրերի Բ խմբի (ինագոյն՝ ԺԳ դարի 8 գրչագրում թուականի հատուածը, ցաւօք, բացակայում է) միւս ենթախմբի՝ 297-ին (=848/849 թ.). բոլոր դէպքերում դա նախորդում էր Յայոց 300 թուականին (851-852 թ.) եւ Բուղայի արշաւանքին (853-855 թթ.), որոնց մասին խօսուում է երկի յաջորդող պարբերութիւններում:

Ժ դարի կեսերին Յայաստանի պատմութեան մէջ մուտք գործեց մի նոր օտար իշխանատոհմ՝ Ատրպատականի կողմից յայտնուած ազգութեամբ բուրք Շաղղաղեանները: Ինչպէս հաղորդում է Մունեջիմ-բաշիի ժողովածոյի կազմում պահպանուած՝ Գանձակի Շաղղաղեաններին նուիրուած ոչ մեծ պատմական երկը, նրանց առաջին ներկայացուցիչը Մուհամմադ իբն Շաղղաղ իբն Կուրտակն էր, ով 951 թ. դարձաւ Դուխնի ամիրան: 970 թ. նրա սերունդները կարողացան մուտք գործել աջափնեայ Աղուանք (Առան) եւ հաստատել իրենց իշխանութիւնը Գանձակում (Ալի-Լաշկարի իբն Մուհամմադ)՝ սպանելով այդ բաղաբում Սալարեանների նշանակած ամիրային, որից յետոյ իշխանութիւնը տարածեցին նաեւ Պարտաւ-Բարդա եւ Բայլական բաղաբների վրայ: Լաշկարիի մահից յետոյ իշխանութիւնն անցաւ նրա եղբայր Մարգարեանին, որին մի քանի տարի անց սպանեց եւ Գանձակում տիրակալեց կրտսեր եղբայր Փաղ Ա-ն: Նոյն իրադարձու-

թիւնների մասին գրեթէ չէտղուելով արաբալեզու աղբիւրի տուեալներից եւ ուշագրաւ մանրամասնելով՝ յայտնում է նաեւ ԺԳ դ. հայ պատմիչ Վարդան Արեւելցին: Շաղղաղեանները կարողացան ոչ միայն ամրապնդուել հարթավայրային Գանձակում, այլեւ յուրք յաւակնութիւններ ներկայացնել հարեան հայկական եւ վրացական տարածքների նկատմամբ: Սակայն ԺՎ դ. վերջին Սելջուկների բաղաբականութեան փոփոխութեան հետեւանքով տոհմը կորցրեց իշխանութիւնը Գանձակում եւ 1075 թ. վերջնականապէս հեռացաւ Արեւելեան Այսրկովկասի բաղաբական ասպարեզից: Ինչպէս գրում է Մունեջիմ-բաշին, «Նրանց իշխանութիւնը տւեց 128 տարի»:

Շիրանի հիւսիսային հարեան Դերբենդի ամիրայութեան մասին եւս ամենից մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդում Մամնուս ալ-Լակզին: Ըստ նրա եւ այլ մահմեդական աղբիւրների՝ Դերբենդի կամ, ինչպէս անելի յաճախ այս դարաշրջանում կոչում էին՝ Բաբ ալ-Աբվաբի ամիրաները պատկանում էին Յաշիմեան տոհմին, որը սերում էր արաբական ազնուազարմ Սուլայմ ցեղից: Դերբենդի ամիրայութեան տարածքը համեմատաբար փոքր էր, սակայն նրա ռազմավարական կարեւոր դիրքը՝ մահմեդական աշխարհի եւ հիւսիսկովկասեան տափաստանաբնակ հորդաների միջեւ, մեծ նկարաւորութիւններ էր ստեղծում այդ պետական կազմաւորման բազմակողմանի զարգացման համար: Միեւնոյն ժամանակ, սա մի կուռախնձոր էր ինչպէս Յարաւի ու Յիւսիսի, այնպէս էլ խալիփայութեան տարածքում ձեւաւորուած կիսանկախ իշխանութիւնների միջեւ, որոնք ձգտում էին օգտագործել Դերբենդի ռազմավարական դիրքը եւ հանդէս գալ հիւսիսային խազարներից մահմեդական աշխարհը պաշտպանողների դերում ամրապնդելով սեփական վարկը: Դա վերաբերում էր եւ Շիրանշահերին (ԺԲ դարից՝ Բաբու կենտրոնով), եւ աջափնեայ Առանի տիրակալներին (Գանձակ), եւ Ատրպատականի Սաջեան, ապա Սալարեան ամիրաներին:

Գլուխ III. «Թագաւորական իշխանութիւնների հաստատումը Բուն Աղուանքի եւ Յայոց Արեւելից կողմանքում Թ-Ժ դարերում»: Գլխի առաջին բաժինը կոչում է «Յամամ Բարեպաշտ Բագրատունու թագաւորութեան ձեւաւորումը Շաբիում»: Շաբիի կամ «Արեւելից» իշխան Յամամ Բարեպաշտ Բագրատունու ջանքերով Աղուանից թագաւորութեան վերականգնումը ռատմասիրողները հիմնականում թուագրել են Թ դ. վերջին տասնամեակով՝ չկարողանալով հաստատապէս ճշտել տարին եւ համարելով, որ այն ուղիղ ձեւով նշուած չէ աղբիւրներում: Սակայն Մովսէս Դասխուրանցու ժամանակագրական հերթականութեամբ շարադրուած նշումների ուշադիր քննութեամբ կարելի է նկատել, որ պատմիչ ձեռքի տակ եղած աղբիւրում, այսինքն՝ Մաշտոց Եղիվարդեցու «Նորայայտ» երկում Յամամի թագաւոր հռչակուելը եղել է ուղիղ թուագրուած, եւ դա եղել է «Յայոց Յիւբ» թուականը (342 = 893/894): Միւսիւր Այրիվանեցու մի վկայութիւնից յայտնի է, որ Յամամ Բարեպաշտը կրել է նաեւ Յովհաննէս անունը՝ «Յամամ, որ եւ Յովհաննէս Բագրատունի...» (այոյն է ՄՄ երկու գրչագրերում):

Ժ դ. Կոստանդին Շիրանծին կայսեր ներկայացրած Բիզանդիայի կայսերի «Ալբանական թղթակիցների» երկրացուցակը, որը յաջորդում է «Յայաստանի» եւ «Իբերիայի» երկրացուցակներին, ունի հետեւեալ տեսքը. «Ալբանիայի իշխանին [εις τὸν ἀρχοντα Ἀλβανίας]: Կրեատաղեանների [Κρεατάρων] իշխանին՝ Կրեատաս կոչումով: Կեդուիայի [Κεδονίας] իշխանին: Շանարիայի [Σαναρίας] իշխաններին: Սարանի [Σαρβάν] իշխանին, որոնք գտնուում են Ալանիայի եւ Շանարիայի միջեւ: Իշխաններին Ազիայի [Αζίας], որի մէջ են գտնուում Կասպից դռները: Խրիսայի [Χρυσά] իշխանին: Կրեզանի [Κρεζαν] իշխանին: Մոկանի [Μοκάν] իշխանին (Մոկանից է սկսում Մետոսի լիճը): Այս աղբիւրից, ինչպէս եւ ողջ մնացեալ աղբիւրագիտական նիւթից երեւում է, որ Յամամ Բագրատունու ստեղծած Ալբանիա-Աղուանք (վրաց աղբիւրներում՝ «Յերեթի»), դարձանցի

պատմաբանների նախընտրած պայմանական եզրոյթով՝ «Երկրորդ Աղուանից» թագաւորութիւնը (Շաքի մայրաքաղաքով) ընդգրկում էր անտիկ եւ վաղ միջնադարեան Բուն Աղուանքի թագաւորութեան լոկ ծայր արեւմտեան մասը: Դա Ալազան եւ Իորի գետերի միջին ու ստորին հովիտներն էին, Կուրից հիւսիս եւ բորեպիսկոպոսական Կախութի թագաւորութիւնից արեւելք: Բուն Աղուանքում կենտրոնական տիրութեան շրջանում հին Կապադակ մայրաքաղաքի շրջանում նոյն «Կաբալա» անուն անուան տակ ձեւաորոշման մասնւորական տիրակալներով (թէ՛ն՝ առաւելապէս բրիտանոնայ ազգաբնակչութեամբ) պետական կազմաւորումը (թերեւ՝ Ծիրանածինի «Ազիա»-ն, արաբական աղբիւրների Աբսիյա-Աբբասիյան) սահմանակցում էր Համամի թագաւորութեան արեւելքից:

Համամի որդի Ատրնեքսեհի եւ նրա որդի Իշխանիկի մասին հայկական, վրացական եւ արաբական աղբիւրներում մեծաթիւ տեղեկութիւններ են պահպանուել: Ըստ Ստեփաննոս Օրբելեանի՝ 906 թ. Տաթևի եկեղեցու օծմանը բազմաթիւ պատուաւոր հիւրերի թում մասնակցում էին Աղուանից կաթողիկոս Սիմեոնը, Գարդմանի (Փառխոսի) իշխան Սահակը (Սահակ Սեւադան) եւ «Աղուանից իշխաններ» Գրիգորը (*իմ*՝ Խաչէնի իշխանը), Եսային (*իմ*՝ Գորոզի իշխանը) եւ Ատրնեքսեհը, որին վստահաբար համարում են Շաքի-Յերեթի թագաւորը: 908 կամ 909 թ. Ատրնեքսեհի երկրում հիւրընկալուեց վտարանդի դարձած Հայոց կաթողիկոս Յովհաննէս Դրասխանակերտցին, որը դա նշում է այսպէս. «Առ թագաւորն նոցունց Ատրնեքսեհ, որ ըստ արեւելից հիւսիսոյ Կովկասու, գի եւ նոքա ի ժողովորդենն մերն: Եւ խաչն արաւտի մերոյ էին»: Մի բանի տարի անց (915 թ.), վրացական աղբիւրների հաղորդմամբ՝ Ատրնեքսեհը (Աղարնաստ) թշնամացել էր հարեան երկու տիրակալների հետ՝ Ալիխազաց եւ Կախութի, սակայն կարողացաւ մեծ պատերազմից խուսափել՝ նրանց որոշ տարածքներ զիջելով Ալազանի վերնահովտում: Ալ-Մատուդին «Շաքին» անունով երկրի իր օրերի (943 թ.) թագաւոր է նշում «Հումամի որդի Աղգար-Նարսա»-ին: Իսկ արդէն 949 թ. Խաչէն գաւառ այցելած Հայոց կաթողիկոս Անանիա Մուկացին «Աղուանից աշխարհի» «գլխաւորների» թում յիշատակում է Իշխանակ թագաւորին՝ Ատրնեքսեհի որդուն, Համամ Բարեպաշտի թոռանը: Շաքի-Յերեթի թագաւոր Իշխանիկին գիտեն նաեւ արաբ եւ վրացի հեղինակները: Իբն Հաուկալը (Ժ դ. երկրորդ կես) Յիզրէի 344 թուին (27.04.955-14.04.956 թ.) դելեւցի ամիրայ (Ատրպատականի ոստիկան) Մարգուբան իբն Մուհամմադ Սալարեանի հարկատուների ցանկում նշում է նրան երկրորդը եւ կոչում. «Շաքբիի տեր Իշխանիքը, որը յայտնի է որպէս Աբու Աբդ ալ-Մալիք»: Վերջին անունն արաբական ընկալմամբ նշանակում է «ալ-Մալիք անունով [աւագ] որդի ունեցողի հայր», եւ նկատի ունենալով, որ «ալ-Մալիք»-ի արաբերէն իմաստն է ոչ միայն «թագաւոր», այլեւ՝ «իշխան», կարելի է մտածել, թէ 950-ական թթ. սկզբին Համամի թոռ Իշխանիկն ունեցել է ոչ միայն որդի, այլեւ արդէն թոռ, ընդ որում՝ կոչուած իր պապի անունով՝ «Իշխան-Իշխանիկ»:

Գլխի երկրորդ բաժինը կոչում է. «Փառխոսի թագաւորութեան ստեղծումը եւ նրա կարգավիճակի խնդիրը»: Ժ դ. կեսին Բիւզանդիան՝ յանձին Կոստանդին Շիրանածին կայսեր՝ արդէն լաւ գիտեր նաեւ Խաչէնի իշխանութեան որոշակի չափով անկախ կարգավիճակի մասին (կարծում ենք, որ այդպէս՝ նաեւ գոնէ Փառխոսի): «Արարողութիւնների մասին» երկի նոյն գլխում Շիրանածինը Հայաստանին վերաբերող առանձին պարբերութիւնը դնում է Արաբական խալիֆայութիւնից յետոյ եւ Իբերիայի, Ալանիայի, Աբազգիայի եւ Ալբանիայի պարբերութիւններից առաջ: Իսկ նրանում «Մեծ Հայքի» ու Վասպուրականի «արխոնտների արխոնտներին» (հայկական աղբիւրների ընկալմամբ՝ թագաւորներին) ուղարկուող նամակներից յետոյ հեղինակը գրում է երկրի կիսանկախ միաւորների տերերին (ընդամենը՝ 8 կամ 10 «արխոնտ») առանձին ուղարկուող նամակների մասին: Այս շարքում Կոզովիտից (Κοκοβίτ), Տարոնից (Ταρών), Մուկից (Μώεξ),

Անձեւացիքից (Ανζάβ < *Avzav), Սիւնիքից (Συνήξ) ու Վայոց ձորից (Βαϊτζόρ) յետոյ նա հաղորդում է հետեւեալ վերջին երկու անունները. «Խաչէնի [Χατζιένος] իշխանին՝ Հայաստան, Սեւորդեաց, այսինքն՝ Սեւ. որդիներ [Σεβαστων] կոչուող երեք իշխաններին»: Ի դէպ, այս հատուածում աղբիւրը չի նշում այդ «արխոնտների» նկատմամբ «Մեծ Հայքի» կենտրոնական իշխանութեան որոշակի գերակայութեան մասին, սակայն նման նշում կայ Իբերիայի պարբերութեան մէջ, եւ դա բաւարար է թում՝ Հայաստանի վրայ եւս նոյնը տարածելու համար: Ենթադրելի է, որ Հայոց հատուածում նմանատիպ արտայայտութիւնը բաց է թողնուել գուռ հեղինակի շարադրանքի բովում, եւ կոնկրետ պատճառը եղել է՝ հենց այդ տեղում «Ասպուրականի արխոնտ»-ի՝ իշխանաց իշխանի պատիւ ստանալու վերաբերեալ «լրացուցիչ» նախադասութիւն տեղաւորելու կարիքը: Ծիրանածին «հայաստանեան» ցուցակն ուշադիր համեմատելով այլ հայկական աղբիւրներից յայտնի նկիւթի հետ, իբրեւ ամենից հաւանական վարկած՝ թում է, թէ կարելի է նաեւ մտածել, որ կայսեր կամ նրա երկի մի ընդօրինակողի մօտ ինչ-որ շփոթութիւն է սպրդել, իսկ իրականում «Սեւ. որդիներ» – «Սեւորդեք» են կոչուել բիւզանդացիների «Հայաստանեան թղթակիցներից» ոչ թէ վերջին երեք իշխանութիւնները, այլ այդ երեքից առաւելագոյնը երկուսը, այն է՝ Թ-Ժ դարերում հայ հեղինակներին լաւ յայտնի Տաւուշ-Ձորագետը եւ Գարդման-Փառխոսը: Ըստ այս վարկածի՝ Ծիրանածին «Երրորդ թղթակցի» տակ հնարաւոր է ենթադրել Գորոզի իշխանին, որն այդ տարիների իր կարգավիճակով յնչուով չէր զիջում Խաչէնին, Փառխոսին եւ Տաւուշ-Սեւորդիքին:

Փառխոսի թագաւորութեան ստեղծման (Յովհաննէս-Սենեքերիմի թագադրման) մասին պահպանուել է Դասխուրանցու երկի նախավերջին գլխի մակրանան հաղորդումը («Չերեց որդին Իշխանանոյ»՝ գՅովհաննէս, որ եւ Սենեքերիմ կոչեցաւ, ընտրեաց աջ Բարձրելոյն՝ կոչելով ի թագաւորութիւն. զվաղնջուց խափանեալ թագաւորութիւնն Տեր ամենակալ ի ձեռն սորա նորոգեաց. զոր թագաւորն Պարսից մեծամեծ զարդուք զարդարեաց զնա, տայ նմա եւ զթագ հաւր իւրոյ եւ զնորին երիվարն. ի նոյն ամի եւ որ Յունացն որ մագիստրոս՝ Դաւիթ կոչեցեալ անուն, թագ զարմանազան եւ ծիրանիս թագաւորական առաքեր ի պատիւ եւ ի գովեստ աստուածայացող անն այնորիկ. եւ ի ձեռն հայրապետական աջոյն առնոյր զաւճումն թագաւորականն): Այն թոյլ է տալիս տուեալ իրադարձութիւնը թուագրել «Պատմութիւն Աղուանից»-ի շարադրմանը նախորդած ժամանակահատուածով (ըստ առկայ թուերի՝ մինչեւ 982 թ.): Ն. Աղոնցը ենթադրում է, որ Կայսրութեան անունից Յովհաննէս-Սենեքերիմին թագ ուղարկողը Տայքի յայտնի Դաւիթ Կուրապաղաւուն է եղել (մահ. 1000/1001 թ.), եւ հաշուարկելով՝ վերագրում է այդ իրադարձութիւնը 967-978 թթ. միջակայքին, երբ Դաւիթը Բիւզանդիայից դեռ չէր ստացել կուրապաղաւտի տիտղոս ու մագիստրոսի կոչում եր կրում: Փառխոսի իշխանի թագադրման դասխուրանցիական նկարագրութեան մէջ կայ մի ուշագրաւ հանգամանք. աշակնեայ Աղուանքի էթնիկապէս հայկական տարածքում ծնուած ու նախ եւ առաջ այդ տարածաշրջանի հայ աստուական վերնախաւի՝ Ժ դարում մեծապէս կենտրոնախոյս (Անիի Բագրատունիների եւ Հայոց կաթողիկոսութեան հանդէպ) ձգտումներն ու շահերն արտայայտող հայ պատմիչը նախորդ գլխում Համամ Բարեպաշտի թագադրումը (ձախափնեայ Շաքիում, այսինքն՝ առաւելապէս դեռ բուն աղուանական էթնիկական միջավայրում) ներկայացրել էր խիստ բնութագրական, այսպէս ասած՝ «աղուանաւետ» եզրութեամբութեամբ. «որ եւ Աղուանից եղէ թագաւոր, նոյնպէս զկործանեալ թագաւորութիւն տանն Աղուանից Համամ նորոգել, որպէս Աշոտ Բագրատունի՝ զՀայոց թագաւորութիւնն. այսք ի միում ժամանակի գործեցան»: Իսկ այստեղ՝ երկի վերջերքը պակտը եւ այդ իմաստով իր «գլխաւոր հերոս» Փառխոսի տիրակալի թագաւորանալու շքեղ նկարագրութեան մէջ Դասխուրանցին ամբողջապէս ձեռնպահ է մնում նմանատիպ եզրութեամբութեան եւ ուղղակի՝ «Աղուանք» անուն կիրառումից:

ել դրա պատճառը պետք է համարել ոչ միայն պետական միաւորումների միջեւ, հաւանաբար, պաշտօնակապ համաձայնեցուող ու «միջազգայնորէն» պարտադիր՝ կրկնութիւն չհանդուրժող անուանակարգը խախտելու դժուարութիւնը, այլեւ Կուրի աջակցութեան հայ հասարակութեան մէջ էթնոպաշտպանիչ միտումների զուգահեռ գործառնութիւնը: Տուեալ դեպքում դա արտայայտուած է նշուած «աղուանամետ» եզրուութեանութիւնը միևնույն ինչ-ինչ էթնոպաշտպանութեւնը եւ խրտնեցող սահման չարաշահելու հասարակական պարտադրանքի մէջ (այդ թւում՝ վերնախակի կողմից), թեպէտ ինքը՝ Մովսէս Դաւիթբանեցի պատմագիրը, կարող է դիտուել իբրեւ հենց «չարաշահողների» շարքերում ամենից աւելի առաջ գնացած անհատներից մէկը:

Փառիսոսի յաջորդ թագաւորների՝ Յովհաննէ-Սենեբերիմի եղբայր Գրիգորի ու Նրա որդի Փիլիպպէի մասին տեղեկութիւններ են պահպանել Ասողիկը եւ Վարդան Արեւելցին: Ասողիկի վերջին ժամանակագրական հաղորդման համաձայն՝ Փառիսոսի արքայատոհմն, իբրեւ թէ, սպառուել էր 1003 թ. վախճանուած Գրիգորով, իսկ Նրա տարածքը բաժանուել էր Յայոց Գագիկ Ա արքայի եւ Գանձակի Փատրոն ամիրայի միջեւ: Սակայն պատմիչն իր շարադրանքն աւարտել է արդէն յաջորդ տարի (գուցէ ե՛լ քիչ անց վախճանուելով) եւ, հաւանաբար, պարզապէս չի հասցրել տեղեկատուութիւն ստանալ Գրիգորի որդի Փիլիպպէի թագաւորանալու մասին (պարզ է՝ հայրական տիրոջութեան միայն մի մասի վրայ), ինչը մեզ յայտնի է Վարդան պատմիչից, երբ նա խօսում է ԺԱ դ. վերջերին Նրա իշխանութեան աւարտի մասին:

Գլխի երրորդ բաժինը կոչոււմ է. «Գործողի եւ Խաչէնի թագաւորութիւնների ստեղծումը»: Մինչեւ վերջերս հայագիտութեան մէջ համարում էր, թէ զարգացած միջնադարի Յայոց Արեւելից կողմանքում թագաւորական իշխանութիւն գոյութիւն է ունեցել միայն Փառիսոսում: Նրան հարեան շրջաններում սկզբնաղբիւրների արձանագրած «թագաւոր» անուանակոչումները պարզապէս անտեսում էին կամ արժանանում առաւելագոյնը՝ բնագրերի հրատարակիչների կցկտուր ծանօթագրումների: Սակայն 1990-ական թթ. վերջում հարաւային Արցախում մեծ թուով Նոր վիմագրեր յայտնաբերուեցին, եւ դրանց պատշաճ արժեւորումը թոյլ տուեց մեզ ընդունել (առաջին անգամ՝ 1998 եւ 1999 թթ.): Հակարիի վերնահովտի Նորայայտ վիմագրերին եւ Գուչավանքի շինարարական արձանագրութեանը Նուիրուած յօդուածներում) աւանդական գնահատականների կտրուկ սրբագրման անհրաժեշտութիւնը: Այսօր մենք կարող ենք անվերապահօրէն խօսել Ժ-ԺԱ դդ. սահմանագծին Փառիսոսի թագաւորութեան կողքին Յայոց Արեւելից կողմանց եւս երկու՝ Գործողի (հարաւային Արցախում) եւ Խաչէնի (կենտրոնական Արցախում) հասարակագոր թագաւորութիւնների ի յայտ գալու մասին:

Գործողի թագաւորութեան մասին պահպանուել են 997 եւ 1000 թթ. վիմագիր փաստեր: Դրանցից առաջինը Տումի գիւղի մօտ Կարսիւր եղցու լուսամտի ճակատին փորագրուած 5-տողանոց արձանագրութիւնն է, որի հեղինակ «թագաւորի քոյր» Սոփին նշում է. «...Ի ԹԱԳԱԻՐՈՒԹԵԱՆՍ ՏԵՄԸՆ ԳԱԳԿԱԿ[3], ՈՐԻՒՂ[3] ՍՈՒՍԵԻ, ԵՍ՝ ՍՈՓԻ, ԴՈՒՍՐ ՍՈՒՍԵԻ, ԺԻՆԵՑԻ...»: Զանի որ 1000 թուականին Փառիսոսում կամ որեւէ այլ երկրամասում «Մուսէի որդի Գագիկ թագաւոր» չկար, պարզ է, որ յիշատակուած է տեղի՝ թագաւորական տիրոջ կողմ տիրակալը: Իսկ Թաղավարի գիւղի մօտ գտնուող Ջոխտ Պըռաւածառ վանքի՝ ներկայումս կորած երկու խաչքարերից մէկի վրայ ԼԵՈՆ, Մ. Բարխուդարեանցը եւ Ե. Լալայեանն ընթերցել են Յայոց ՆԻՉ թիւը (=997/998 թ.), որից յետոյ նաեւ՝ «Յան Աստուածապատի եւ հոգեւոր տառն Յովհաննիսի՝ Ամարասայի՝ Եպիսկոպոսին, եւ պետութեան տառն Գագիկայ՝ Աղուանից իշխանաց իշխանի, եւ՝ հայր Կիրակոս...»: Այստեղ Նոյն տիրակալը կոչուած է ոչ թէ «թագաւոր», այլ «իշ-

խանաց իշխան» (թե՛ւ՝ երկու եզրոյթների իմաստն այս դարաշրջանում, ըստ Եւթեան, Նոյնն էր), բայց փոխարէնն ուշագրաւ է Նրա երկրի անուանման ձեւը՝ «պետութիւն»:

Համառօտ ամփոփելն, որ Գործողի իշխաններից (հետագայում թագաւորներ) աղբիւրներում վկայուած են հետեւեալ անուններով տիրակալները. Ստեփաննոսի որդի Յովսէփ երեցը՝ Մովսէս Դաւիթբանեցուն (=Մաշտոց Եղիվարդեցուն) եւ արաբ հեղինակներին յայտնի Ստեփաննոս Աբ Ասաղ իշխանի բրոնզ ամուսինը; Նրա որդի Եսայի Աբու Մուսէն, արաբ հեղինակների մօտ՝ «Իսայ իբն Յուսուֆ իբն ուխտ Իսթիֆանի»; Նրա աւագ որդի Մուսէն, ում շնորհիւ էլ հայրը կոչոււմ էր «Աբու Մուսէն»; 906-ին Տաթեւում յիշուած երեք «Աղուանից իշխաններից» մէկը՝ Եսային (որը, թերեւս, Աբու Մուսէի Նոյնանուն թոռն էր); 955 եւ 958 թթ. Իբն Հաուկալի եւ Ամանիա Մոկացու մօտ յիշատակուած Վաչագանի հայր Մուսան; ինքը՝ Վաչագանը (արաբական տարբերակով՝ «Վաչական իբն Մուսա»); Մատթոս Ուռնայեցու աղբիւրի՝ «Վաչագանի որդի ... Գործողի Գագիկ»-ը (վերածուած՝ Գոչազգակի); 997/998 եւ 1000/1001 թթ. յիշատակուած Գագիկ թագաւորի եւ Սոփիի հայր Մուսէն; եւ վերջապէս ինքը՝ Գագիկ թագաւորը:

Խաչէնում թագաւորութեան հաստատման մասին աղբիւրների ուղիղ վկայութիւններ չեն պահպանուել: Սակայն կան հարեան երկու թագաւորութիւնների հետ զուգահեռները եւ Օրբէլեանի անուղղակի տեղեկութիւնները, որ վերաբերում են Սիւնիքի արքայատոհմի խնամիական կապերին: Նրանից գիտենք, որ Բաղք-Կապանի թագաւոր Գրիգոր Ա-ի (1051-1072 թթ.) աներն էր «Աղուանից /այս դեպքում՝ Խաչէնի/ թագաւոր» Սեւադան. նա հայրն էր Շահանդուխտ թագուհու («ի տանն Աղուանից՝ դուստր Նոցին թագաւորագինն մեծին Սեւադայի») եւ Նրա եղբոր՝ «թագաւորագն մանուկ» Սենեբերիմի, որին անժառանգ Գրիգորից յետոյ վստահուեց Սիւնիքի գահը: Վահանավանքի կրկնայարկ եկեղեցու շինարարական վիմագրում իր հօր՝ թագաւոր լինելու մասին գրում է նաեւ Շահանդուխտը: Համեմատաբար վերջերս Վահանավանքի արքայական գերեզմանատանը Գ. Գրիգորեանը յայտնաբերուել է նաեւ Գրիգոր թագաւորի «զոբանչ» կոչուած՝ «Աղուանից թագուհի» Սոփիի (ըստ այսմ Սեւադայ թագաւորի կնոջ) տապանաքարը: Սոփին (Սոփիան) յիշատակուած է նաեւ իր որդու՝ Սիւնեաց Սենեբերիմ թագաւորի մի ընծայագրում, որը պահպանել է Ստեփաննոս Օրբէլեանը:

Վերլուծելով առկայ աղբիւրագիտական նիւթը՝ կարելի է նկատել, որ Խաչէնի եւ Գործողի իշխանութիւնների վերածումը թագաւորութիւնների, ըստ ամենայնի, Նոյնպէս տեղի է ունեցել Ժ դ. վերջերին: Դա այն դարաշրջանն էր, երբ Բագրատունեաց թագաւոր-շահնշահերն, ըստ Եւթեան, հաշտուել էին իրենց «Մեծ Յայքի» (այդպիսին էր երկրի պաշտօնական անուանումը) տարածքում փոքր աւատական թագաւորութիւնների ձեւաւորման իրողութեան հետ եւ, ապահովելով դաշնակցային հիմունքներով Անիի գերակայութիւնը, հենց իրենք էլ հաստատում էին Նրանց արքայական լիազօրութիւնները՝ ինվեստիտուրան (աղբիւրները նկարագրում են այդպիսի հաստատումը Լօռու եւ Կարսի թագաւորութիւնների համար): Հաւանաբար, Խաչէնի տիրակալի թագաւորումը յաջորդել է Դաւիթբանեցու «Պատմութիւն Աղուանից»-ի շարադրման պահին (982-988 թթ. մոլել), ուստի եւ չի յիշատակուել այդ երկում:

Գլուխ IV. «Թագաւորութիւնների անկման շրջան»: Գլխի առաջին բաժինը կոչոււմ է. «Նոր վիմագիր սկզբնաղբիւրներ հարաւային Արցախից»: 2000 թ. Յունիսին մեզ յաջողուեց հետազօտել Ղորչուչայ վտակի (Նորօտայ Ջաշաթաղում արդէն վերանուանուած Բախիչի գետակ) վերնահովտում գտնուող Աղբաձոր (Ղորչուրուլաղ, ԺԹ դարում Կիւրջարուլաղ) եւ Յայթաղ (Ղորչու, ԺԹ դարում՝ Ղարաչանի) գիւղերի բնակիչների կողմից յայտնաբերուած փոքր չափերի եկեղեցիով պարսպապատ վանքը եւ մօտակայքի հանգստարանը: Եկեղեցու մուտքի առջեւ ընկած են արձանագիր երկու մեծա-

դիր, կոտորած խաչաքարեր, որոնք ժԱ դարի խաչաքարերի լաւագոյն օրինակներից են: Արձանագրութիւնները փորագրուած են խաչաքարերի ճակատի ստորին մասում գտնուող վարդեակների երկու կողմերում: Տաօք, առաջինի (աւելի փոքր) ձախ ներքեւի կտորը ջարդուած է, եւ կարող ենք ընթերցել միայն աջ կողմում երեսացող տատերը, ուր երկու տողով գրուած է. ՇԺԷ / ԷՐ [= 1068 թ.]: Երկրորդ (բիշ աւելի մեծ) խաչաքարի վարդեակի երկու կողմերի տատերն էլ պարզ ընթերցուած են, եւ բովանդակութիւնը հետեւեալն է. ԹՎ ՎԱՍՆ ՅՂԵՆԱ / ՇԸԸ / ԷՐ [= 1069 թ.]: ԵՄ՝ ԳՈՐԻԳՈՐ՝ / ԻՇԽԱՆԱԿԱՍ ԻՇԽԱՆԱՆ, ՈՐԴԻ ԱՏՐՈՒ...: Այնպէս է, որ այս Գրիգոր իշխանաց իշխանի հայրանունը կիսատ է (հետեւաբար արձանագրութիւնը շարունակուել է խաչաքարի կորած պատուանդանին), բայց պարզ է, որ յստակ ընթերցուող ԱՏՐ տառերը «Ատրնետեւ» անուան սկիզբն են: Մենք հնարաւոր ենք համարում ենթադրել, որ Աղբրածորի կամ արձանագրութեան մէջ 1069 թ. իրեն յիշատակել է ոչ խաչէնի, եւ ոչ Փառիսոսի այս Լոռու, այլ Գորգուտի՝ այլ աղբիւրներից մեզ անյայտ «իշխանաց իշխան» Ատրնետեւի որդի Գրիգորը:

Գերեզմանատան ամենամեծ, վիշապանման տապանաքարը խիստ ուշագրաւ արձանագրութիւն է կրում նիստերի վրայ, երկու տող՝ հարաւայինի, մէկ տող՝ հիւսիսայինի: Բնագիրը որոշ սխալներով է, բայց հեշտ ընթերցուող. ԱՅՍ ՅԱՆԳԻՍ Ի ՄԵՇԻՆ ՎԱՐԴԱԿՈՅ / ՄԱՅՐԵՏՐԵՅՈՅ, ՅԱՐ՝ ՍՈՍԹԵՆԻՍԻ, // ՈՐ ՏԱՅԷ ԵՄՍԱՍ ԱՐԵԱՅՈՒԹԻԻՆ: «Մեծն Վարդիկ [կամ Վարդկոյ] Մայրեջերցու» տապանաքարի յայտնաբերումը Աղբրածորի վանքի գերեզմանատան եւ գեղանախշ խաչաքարերի հարեանութեամբ թոյլ է տալիս ենթադրել, որ Մայրեջուրը Արցախի հենց Նոյն յայտնի «Մայրեաց ջուրք» տեղանունն է («հանդեպ Գանձակայ»), որտեղից, ըստ Սամուել Անեցու՝ Կիլիկիա էր գաղթել Յեթումեանների արքայատոհմի հիմնադիր Օշին իշխանը: Իսկ Անեցու շարադրանքի բովում Գանձակի յիշատակումը (իրական՝ Վայկունիք-Վակունիք գաւառի փոխարէն) մեկնաբանելի է նրանով, որ ժԲ դ. ժամանակագրի գրաւոր կամ բանաւոր աղբիւրը, հաւանաբար, խօսել է հենց «Գանձակից» (այսինքն՝ այդ բաղաբուն գահաւարտը Փաղունեաններից կամ նրանց այնտեղից հեռացնել ջանացող սելջուկների ուղարկած պաշտօնեաների կողմից) «մայրեացջուրքցիներին» հասած աղետների մասին («ի բռնութենէն Տաճկաց»): Բացի այդ՝ կարելի է նաեւ մտածել, որ «հանդեպ Գանձակայ» ասելով՝ Անեցին կամ իր աղբիւրը նկատի ունեին ողջ Յայոց Արեւելից կողմանքը (Առան երկիրը), որի կենտրոնն էր ընկալուած արդէն իր զարգացման ամենածաղկուն ժամանակաշրջանը թեւակոխած Գանձակը: Ըստ «Շիրակի եւ Դերբենդի պատմութեան»՝ Առանի Շարդադեանների վերաբերող մի տեղեկութեան (նաեւ արաբական այլ աղբիւրների վկայութիւնները) սուլթան Ալի Արսլանն ի վերջոյ կարողացել էր դադարեցնել Փաղունեանների տիրապետութիւնը Գանձակում, իսկ վերջին ամիրաներ Փաղ Ա-ին ու Նոյնանուն որդուն հեռացնելով Առանից՝ պատուաւոր արքայազնի վիճակում պահել Թալիշի կողմերում. ընդ որում այդ տեղեկութիւնը թուագրուած է Յիջրայի 469, այսինքն՝ 1075 թուականով: Յամարելով դա Անեցու վկայութեան հետ՝ հնարաւոր է ենթադրել, որ Օշին Մայրեջերցու հեռանալը Գանձակի երկրից դեպի Լամբրոն կապուած է եղել նրա տիրոջների դէմ ոչ թէ Փաղունեանների (ինչպէս ընդունուած էր), այլ վերջիններիս եւս հալածող սելջուկեան նորանշանակ ամիրաների ճնշումների հետ:

Հինգերորդ գլխի երկրորդ բաժինը կոչուած է. «Թագաւորութիւնների անկումը ժԱ դարում»: Ժ դ. երկրորդ կեսին Շաքի-Յերեթը միացուեց Կախեթ-Ճանարքի թագաւորութեանը, ընդ որում՝ առայժմ մասնագետների համար անյայտ հանգանակներում, որի պատճառը աղբիւրագիտական նիւթի բացակայութիւնն է: Փոխարէնը՝ յայտնի է, որ ժԱ դ. սկզբներին Կախեթ-Յերեթում (վրացական աղբիւրներում հենց այդպէս էլ կոչուած է՝ «Կախերի եւ հերերի» կամ «Ռաների եւ կախերի թագաւորութիւն»), արքայատոհմի փո-

փոխութիւն է տեղի ունեցել, եւ գահն անցել է Լոռու հայ Բագրատունիներին՝ Դաւիթ Անհողիկի որդի եւ Կախեթում փեսայացած Գագիկին: Ուշագրաւ է, որ այդ թագաւորները հայ է վրաց աղբիւրներում երբեմն կոչուած են պարզապէս՝ «թագաւոր Աղուանից»:

ԺԱ դ. յայտնի Տիրանուն վարդապետի մի նամակում (իդաւ.՝ Ա. Բողոյեան) իբրեւ նրա թղթակիցներ են նշուած թագաւորներ Փիլիպպէն (Փառիսոսի) եւ Ատրնետեւը, որը կարող է համարուել Մայրեջրի վանքի՝ վերջ նշուած խաչաքարի կանգնեցնող «Գրիգոր իշխանաց իշխանի» (թերեւս՝ յիշուած նաեւ Աղին նահապետի մատուռի մի կորսուած վիճակում) հայր Ատրնետեւի հետ: Տիրանունի մէկ այլ «Պատասխանի» ուղղուած է Սենեթերիւ (Սենեթարիւ, Սինաթերեւ) անունով մի անձի, որը կարող է համարուել թագաւոր եւ, գուցէ, ոչ թէ Վասպուրականի (վերջին), այլ, ինչպէս եւ վերջ նշուած Փիլիպպէն ու Ատրնետեւը՝ Աղուանից (Յայոց Արեւելից կողմանց) թագաւոր: Աման վարկածով՝ մենք հակուած ենք նրան Նոյնացնել ոչ թէ Փառիսոսի թագաւորութեան հիմնադիր Յովհաննէս-Սենեթերիւի (ժ Գ. երկրորդ կես) կամ էլ նրա ժամանակակից եւ Անանիա Մոկագուն ու Իբն Յունկալին յայտնի՝ հաչէնի իշխան Սենեթերիւի հետ, այլ վերջինս՝ այլուր յիշատակուած, բայց ենթադրելի Նոյնանուն թոռան, որը ժամանակակից առումով նաեւ կարող էր լինել վերջ նշուած Սեւադայ թագաւորի (ժԱ դ. առաջին կես) հայրը:

Ի տարբերութիւն Շաքիի հայ Բագրատունիների կամ «Երկրորդ Աղուանից» թագաւորութեան՝ Յայոց Արեւելից կողմանց երեք թագաւորութիւնները (Փառիսոսի, հաչէնի եւ Գորգուտի) գոյատեւելին նաեւ յաջորդ՝ ժԱ դարում: Ինչ վերաբերում է նրանց անկման ժամանակին, ապա դրա գոնէ սկիզբը, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, կարելի է կապել սելջուկ սուլթան Ալի-Արսլանի՝ 1048 թ. սկսուած արշաւանքի հետ: Ըստ Վարդան պատմիչի՝ Բիզանդիայի կողմից 1045-ին Անիի գրաւմանը յաջորդած տարիներին Գանձակի ամիրայ Փաղունը (իրականում՝ Աբու-լ-Ասվար իբն Փաղ Շարդադեանը, որն ըստ արաբական աղբիւրների՝ 1022-1049 թթ. իշխել էր Դուխում, իսկ 1049 թ. խլեց Գանձակը մանկահասակ Անուշիրուան իբն Լաշկարիից), անկապած, սելջուկների հետ համագործակցելով ու դառնալով նրանց առաջապահը Կուրի հովտում, իր տիրապետութիւնն էր հաստատել Փառիսոսում եւ շրջակայ գաւառներում՝ մեծ սպառնալիք դառնալով արդէն Լոռու (Տաշիր-Չորագետի), Կախեթ-Յերեթի եւ Զարթիի (Ալիխազաց եւ Վրաց) թագաւորների համար. բնագիրն է. «Եւ սիրոյ աղագաւ գնացեալ առ Նա Փիլիպէ [Փառիսոսի արքան]՝ որդի Գրիգորոյ, քմբունէ [Փատուն Ա-ն] գնա ի կապանս գկնի մահունս հօրն եւ առնու ի նմանէ գճաշուաղ եւ գՇօթս: Կոչեցեալ առ ինքն գԳագիկ՝ որդի Յամամայ, գտերն Գանձեաց՝ սպանանէ եւ առնու գերկիր նորա: Եւ այսպէս գօրացեալ՝ տիրէ հաչէնոյ եւ Գորգոյ եւ Սեւորդեացն եւ գոռ ղնէ ընդ Գագկայ թագաւորին Չորոյ գետին եւ ընդ Կիւրիկէի թագաւորին Աղուանից [Կախեթ-Յերեթի] եւ ընդ Բագարատայ թագաւորին Վրաց [1027-1072 թթ.]»: Հարկ է նկատի ունենալ, որ Վարդանի շարադրանքի բովում նախավերջին թագաւորների անունների պարզ շփոթութիւն է սպողել, թանի որ Լոռին երբէք Գագիկ թագաւոր չի ունեցել, ուստի պէտք է ուղղակի սրբագրել եւ ընկալել հակառակը. «Կիւրիկէի թագաւորին Չորոյ գետին [1048-1089 թթ.] եւ ընդ Գագկայ թագաւորին Աղուանից [1038-1058 թթ.]»:

Գլխի երրորդ բաժինը կոչուած է. «Բուն Աղուանքի արեւելեան հատուածի ամիրայութիւնները ժԱ-ԺԲ դարերում եւ Դերբենդի հայ թագաւորների խնդիրը»: Այստեղ անդադարծել ենք խնդրոյ առարկայ դարաշրջանի ասարտին նախկին Աղուանից մարզպանութեան հիմնա-արեւելեան հատուածի մասիճեղական պետական կազմաւորումների վիճակին եւ Մատթեոս Ուռայեցու յայտնի հակառակական պնդմանն այդ տարածքի հայագի թագաւորների մասին: Պատմիչի խօսքերով՝ «Էլին եւ այլ թագաւորք Յայոց ի Դարբանդ աշխարհին, որ ասի Կապանք, սահմանակից Օզաց եւ Աղուանից [ի-

մա՛ Ալանից/), որք էին թագաւորը անարաւոր եւ սրբակոծք, ... որք էին անուանք այսոքիկ՝ Վաչագան, եւ Գոշակտակն /var. Գոշագգակն/՝ Նորին որդին, Փիլիպէ որդի Գոշակտակին, Սեւադայի՝ որդին Փիլիպէի, Սենեբարիմ որդի Սեւադայի, Գրիգոր որդի Սենեբարիմայ, որ դեռ եւս կենդանի էր՝ միւլչեւ գրեալք զայս մատենագրութիւնս մեր»:

Շատ ուսումնասիրողներ նկատել են վերելում բերուած Դարբանդ-Կապան-Աղուանքի մեծ արքայացանկի հակասականութիւնը, բայց, որպէս կանոն, խոսաւիել են նրա առանձին տարրերի հաւաստիութեան խնդրի բնարկուովից: Փոխարէնը՝ մի դէպքում Կ. Թումանովը, միւս դէպքում՝ Ս. Բարխուդարեանը, ինչ-ինչ ձեւերով լուծելով ակնյայտ հակասութիւնները, փորձել են այդ ցուցակն ամբողջութեամբ համարել՝ առաջինը՝ «Ղաբանդ»-ի (որից էլ՝ իբրեւ թէ > «Դարբանդ»), այսինքն՝ Գորգուի 6 տիրակալների ցանկ, իսկ երկրորդը՝ Դերբենդում գոյատեւած «Ղայ-աղուանական թագաւորութեան» գահակալների: Ս. Բարխուդարեանն իբրեւ հիմք է մատնանշում Սամուր գետից հարաւ, հայաբնակ խաչմաս գիւղի մօտ (Կուդիալայց գետի ափին, ուր տեղորոշուած է Նաեւ հին Մասթթաթ թագաւորութեան Արշակունի արքաների կենտրոնատեղի Վասնեանդ դաշտը) գտնուող գերեզմանատան 3 բարերի վրայ՝ «Այս է տապան Սենեբարիմ արքայի», «Գրիգոր կրեյսար» եւ «Յովհաննես կրեյսար» հայերէն տապանագրերը, որոնցում յիշուած Սենեբարիմն ու Գրիգորին դեռեւս ժԹ դարում դրանք տեսած ու ընթերցած երկրագիրները համադրել են Ուռնայեցու ցանկի վերջին երկու արքաների հետ: Տուեալ համադրումն արդարացի է, սակայն աւելի հաւանական է մտածել, որ խաչմասի տապանագրերում այդ արքայանունների յայտնուելու հիմքն էլ զուտ գրական է: Ենթադրելի է, որ հասարակական ինչ-որ վերելքի պահին տեղի հայութիւնը, հենց Ուռնայեցի պատմիչի տեղեկութիւնների ոչ բարդ մեկնութեամբ «պարզելով» իր երկրի հին արքաների անունները (թագաւորք Ղայոց ի Դարբանդ աշխարհին), «վերականգնել» է նրանց տապանաքարերը մի առանկ յարմար, գուցէ՝ հին աւանդութիւնների հետ կապուած վայրում (եթէ վարկածը ճիշտ է, ապա տեղում պիտի լինէին Նաեւ Ուռնայեցու ցանկի միւս 4 արքաների կենտոաֆները):

Իրականում Մատթեոս Ուռնայեցու ցանկը ճիշտ է թուում դիտարկել պարզապէս իբրեւ տարբեր, այդ թում՝ բանաւոր աղբիւրների հիման վրայ հենց պատմիչի իսկ կողմից ի մի բերուած-մշակուած հաւաքածոյ: Չամադրելով պահպանուած սկզբնաղբիւրների սկիւրները եւ փորձելով պարզել իւրաքանչիւր անուան կամ դրանց խմբերի համար Ուռնայեցու ձեռքի միւս եղած հաւանական աղբիւրի գոնէ բնութագրիչները (պարամետրերը), ապա եւ տուեալ անուան հաւաստիութեան աստիճանը՝ արձանագրելի է, որ:

ա) արքայացանկի առաջին երկու անունների համար (Վաչագան եւ Գոշագգակ) պատմիչին, ամենայն հաւանականութեամբ, հիմք է ծառայել ինչ-որ խիստ հետաքրքրական բնագրական կտոր (բայց գուցէ՝ արդէն խաթարուած), մօտաւորապէս՝ «Վաչագակի որդի է իշխան Գորգու(ույ) Գագի(կ)» բովանդակութեամբ: Բ) ցանկի երրորդ անունն համար հիմք է ծառայել, ամենայն հաւանականութեամբ՝ Յակոբոս Սանահնեցու երկում Փիլիպպէ Աղուանից (Փառիսոսի) թագաւորին յիշատակող մի հատուած, որը վերաբերուել է այդ թագաւորի՝ Յովհաննես Աղուանից կաթողիկոսի ընկերակցութեամբ, բայց ոչ թէ 961 թուականին, այլ մի բանի տասնամեակ անց տեղի ունեցած ինչ-որ կարեւոր իրադարձութեան առիթով Անի գալուսն (գուցէ՝ եւ՝ Գագիկ Ա-ին 1007/1008 թ. թագադրելու-օծելու): Գ) ցանկի չորրորդ անունն՝ Սեւադայի համար Ուռնայեցուն հիմք է ծառայել, ամենայն հաւանականութեամբ՝ «[Բաղբ-] Կապանի» արքայ Սենեբարիմի իօրմասին ինչ-որ մի գրաւոր կամ բանաւոր իրական տեղեկատուութիւն, որում նա ներկայացուած է եղել իբրեւ «Աղուանից թագաւոր»: Դ) ցանկի վերջին՝ հինգերորդ եւ վեցերորդ, իրականում՝ Սիւնեաց (Կապանի) արքաներ Սենեբարիմի ու նրա որդի Գրիգորի անուն-

ների համար հիմք է ծառայել, ինչպէս նշեցինք Նախորդ կետում, Սենեբարիմի՝ «Աղուանից թագաւոր Սեւադայ»-ի որդին լինելու վերաբերեալ լիովին սպասելի ու հաւաստի տեղեկատուութիւնը, որը պատմիչն, իհարկէ, կարող էր ունենալ, գոնէ՝ իբրեւ դէպքերի ժամանակակից (Գրիգոր Բ-ի մասին նա հենց այդպիսի յատուկ նշում ունի. «որ դեռ եւս կենդանի էր՝ միւլչեւ գրեալք զայս մատենագրութիւնս մեր»):

Գլուխ V. «Խաչէնի իշխանատոհմը ԺԲ-ԺԳ դարերում»: Գլխի առաջին բաժինը կոչուել է «Խաչէնի իշխանութեան հզօրացումը ԺԲ դարում»: Արցախի գրեթէ կենտրոնում՝ Խաչէնագետի միջնահովտի աջ (հարաւային) ափին, կաթողիկոսանիստ Գանձասարի դէմ-դիմաց յառնող անտառապատ լեռան ժայռոտ գագաթին բազմած Ղայոց Արեւելից կողմերի նշանաւոր ամրոցներից մէկը՝ Խօխանաբերդը, աշխարհացոյցեան Արցախի կենտրոնական Մեծ Իրանք գաւառի արեւմտեան մասում է: Այստեղից իր երկրամասը կառավարող Խաչէնի արքայական տոհմն, ի տարբերութիւն Փառիսոսի տոհմածիւղի, այնուամենայնիւ շարունակել է գոյատեւել՝ թէկուզ եւ բաժանուած մասեր իշխանութիւնների: Այդ իրողութիւնն է ԺԲ դ. երկրորդ կէտում շեշտում Մխիթար Գօշն իր՝ հոսորով Գանձակեցու վկայաբանութեան սկզբում, իսկ «Ժամանակագրութեան» մէջ էլ պատմելով դրա մի հետեւանքի՝ իշխան Գրիգոր Վասակեանի սպանութեան մասին: Նրա յիշատակած՝ Խօխանաբերդի «Գրիգոր Մեծ իշխան»-ի (այսպէս է նա կոչուած իր դաւտեր 1215 թ. վիճաբանում) յաջորդի մասին տեղեկութիւնը պահպանուել է Գանձասարում Նրջիս իշխանուիւմ՝ 1174 թ. կանգնեցրած խաչքարի վրայ («Թիւն ՌիԳ: Էր: Վախտանգ՝ տեր Խաչինոյ], յերիտասարդ հասակի փոխեցաւ ի Զ^{Թիւն}Կ: Ես՝ Նրջիս, դուստր Չասանայ], թոռն Աբասայ] թագալ[վորին, մայր որդոցս, որ Ա^{Կապան}անուկը կործանեցան, կան/զնեցի...»): Բնագրում հանգուցեալին տրուած՝ «տեր Խաչինոյ]» եւ «յերիտասարդ հասակի փոխեցաւ» բնութագրումները յուշում են, որ 1174 թ. մահացած Վախտանգը եղել է Գրիգոր Մեծի որդին ու յաջորդը, իսկ Նրջիսը՝ Գրիգորի կինը:

Միտանական Խաչէնի բաժանումն աւելի փոքր իշխանութիւնների (Ներքին ու Վերին Խաչէն, Ծար եւս) կապուած է եղել լոկ 1182 թ. Չասան Մեծի՝ կրօնաւոր դառնալու, այլ ոչ թէ դրան Նախորդած ինչ-որ իրողութեան հետ: Չասանն էր, որ կեանքի մայրամուտին, իր իսկ եւ իր կնոջ վկայութեամբ՝ աշխարհիկին Նախընտրեց կրօնաւորեալի կենցաղավարութիւնը եւ իր 6 որդիներին բաժանեց իր «գաւառը» («Նայրենիքը»), «բերդերը» եւ «հողանիւթը»: Պարզ է, որ դրանց բաժանումով Մեծ կամ Ներքին Խաչէնում (Խօխանաբերդ-Խաչինաբերդ նստոցով ու Գանձասարով) հաստատուել է Թանգիկ Վախտանգը, իսկ Վերին Խաչէնում (իշխանաց իշխանի Չաթեթքաբերդ նստոցով ու Դադիվանքով)՝ վերջինիս կրտսեր եւ մօր կողմից խորթ, համանուն եղբայրը: Բայց հայրն ինչ-որ էր վերջինիս եւս կնքել նոյն «Վախտանգ» պապանունով. թում է, թէ այս արտառոց փաստը պէտք է համադրուի Չաթեթքի իշխանապետական նոր կենտրոնի ձեւաւորման բազմաշանակ իրողութեան հետ եւ մեկնաբանուի Չասանի երկրորդ ամուսնութեան՝ ոչ այնքան անձնական, որքան «բաղաբանական» համատեքստում: Չասան Մեծը կարող է նոյնացուել այն «Չասան Գեռաբարեցի» (ինչպէս իրաւացիօրէն գտնուում են՝ Գառնաբար գիւղից, Խօխանաբերդի տակ) խաչէնեան իշխանի հետ, որն, ըստ Ստեփաննոս Օրբէլեանի՝ ամուսնացել էր Բաղաբ Գրիգոր Բ թագաւորի «միակ» դուստր Կատայի հետ. երբ իր աներն ու նրա Սմբատ եղբայրը նոյն տարում վախճանուեցին, Չասանը 4 տարի եղաւ Սիւնեաց վերջին թագաւորը, իսկ Բաղաբերդի անկման Նախօրէին ընտանիքով մագապուրծ հեռացաւ. «Փ գաւառ իւր եւ ի տուն ի Խաչէն»: Յիշենք, որ մի բանի վիճաբերում հենց Գանձասարի կառուցող Չասան Ջալալն է կոչուած «թոռն Բաղաբ թագաւորին»: Չասան Մեծ Կրօնաւորեալը եղել է որդին՝ Չերբանի ճակատամարտում զոհուած Խաչէն-Խօխանաբերդի իշխան Գրիգոր Մեծ Վասակեանի կրտսեր եղբայր Վախ-

տանգի (եւ Շուշիկի), որի բուն կայունաձեւը Գառնաբար-Գեռաբարում էր: Պատանի հասակում հրաւիրուելով Սիւնիք եւ ամուսնանալով Բաղաց արքայադուստր Կատայի հետ՝ Նա շուտով թագադրուել է, ապա 4 տարի անց՝ Բաղաբերդի անկման օրերին, ստիպուած է եղել ընտանիքով հեռանալ հայրենի խաչէն: Թերեւս, մանկահասակ գաւակներ թողած Գրիգոր հորեղբոր զոհուելուց յետոյ (1150-1154 թթ. միջեւ) ստանձնել է պատկական տոհմի «աւագութիւնը», իսկ ինչ-որ ժամանակ անց՝ Նաեւ խաչէնի իշխանապետութիւնը: Վախտանգ (Տանգիկ) եւ Խաթուն գաւակների մօր՝ Կատա-Թագուհու վաղաժամ մահուանից յետոյ երկրորդ անգամ ամուսնացել է Մածնաբերդի Կիւրիկէ Գ թագաւորի դուստր Մամախաթունի հետ եւ ունեցել էս 6 որդիներ, որոնցից աւագին կրկին կոչել է հօր անունով՝ Վախտանգ: 1182 թ. սքեմ է հագել ու մտել Դաղիվանք՝ իր Գրիգորիս եղբոր եւ Գրիգոր որդու մօտ, իսկ երկիրը բաժանել է միւս 6 որդիներին՝ Ներսէսեայ առաջին կնոջից ունեցած Թանգիկ Վախտանգին, սակայն իշխանապետութեան իրաւունքը փոխանցել է Զաթերթի տեր կրտսեր Վախտանգին (վերջինս 1214 թ. վախճանուեց անժամանգ, եւ խաչէնի իշխանապետութիւնը վերստին անցաւ Խոխանաբերդի տիրակալին՝ Վախտանգ Թանգիկի որդի Զասան Ջալալին):

Գլխի երկրորդ բաժինը կոչուում է. «**Ծարի իշխանաճիւղը ԺԳ դարում (Դօփեաններ)**»: Զասան Մեծի այս «խճճուած» ինդրի պարզաբանումից յետոյ Եսկան ճշտելիք կայ Նաեւ Դօփեան կոչուած Ծարի իշխանութեան ծագման հարցում: Զակառակ ԺԸ-ԺԹ դդ. պատկերացումների՝ Չաբարե եւ Իւանէ Նշանաւոր ամիրսպասալարների բոյր Դօփի ամուսինը եղել է ոչ թէ Զասան Մեծի որդի ոմն «Դարա-Գրիգոր», այլ Գրիգորի որդի Զասան իշխանը, քանի որ նրանց որդին մի փրկագնուած է 1244 թ. Խաղարավանքին նուիրաբերուած Աւետարանի վերջում ուղիղ ձեւով յիշատակագրել է այդ մասին: Աղբիւրներում յիշատակուած են Զասանի եւ Դօփի միայն երկու որդիներ՝ Գրիգոր Բ Ծարեցի իշխանը (Ստեփաննոս Օրբելեանի մօտ կոչուած՝ «Մեծ») եւ Զաղբատի եպիսկոպոս Յովհաննէսը: Վերջինս՝ Զաղբատի գաւթում, շուրջ չորս տասնեակ տապանաբարերի շարքում պահպանուած գերեզմանաբարի (5-տողանոց տապանագիրը՝ «Չաբարեի եւ Իւանէի բւերորդին՝ Յովհաննէյս եպիսկոպոս տեղոյս») աջ կողքին գտնուում է Նաեւ իր մօր շիրիմը՝ «Չաբարեի եւ Իւանէի բոյրն է՝ Դաւին» երկտող տապանագրով: Գաւթի խիտ թաղումների շարքում այս տապանաբարերի դիրքը՝ կողք կողքի եւ ձախից աջ, թոյլ է տալիս ենթադրել, որ Դօփի իշխանուհին Ծարից Զաղբատ է մեկնել՝ ըստ ամենայնի, վաղամեռնի եպիսկոպոս-գաւակի յուղարկաւորութեանը մասնակցելու առիթով, ընդ որում, տեղ հասնելուց ոչ շատ ժամանակ անց ինքն էլ է վախճանուել, եւ դա թոյլ է տուել՝ թաղելու նրան որդու շիրիմի անմիջապէս կողքին:

Իշխանուհու անունը հետագայում տրուել է տոհմի Նշանաւոր ներկայացուցիչներին, անշուշտ՝ իբրեւ պատուանուն: Այդպէս է կոչուել, օր.՝ ԺԴ դ. սկզբի յայտնի նկարագարող Աւետարանի պատուիրատու, Ասփայ Օրբելեանի ամուսին Գրիգոր Զինուորը: Բայց մի քանի բնագրեր «Դաւիի որդի» են կոչում ոչ թէ նրան, այլ իր հօրը՝ Զասան Բ «Արիակաւին» (վերջինիս կինը՝ Մամբանը, դուստրն էր Արագածոտնի յայտնի իշխան Զուրդ Վաչուտեանի): Դա արտացոլուել է Նաեւ խաչատուր Կեչառեցու՝ 1295 թ. գրուած «Ողբ վասն աներման տանս Արեւելեան» չափոծոյ երկում: Շատ անելի ուշ՝ ԺԴ դ. աւարտին Դօփի էր կոչուում Նաեւ Լանկ-Թամուրի արշաւանքին 1387 թ. զոհ գնացած «վերջին» Զասան Մեծը (օր.՝ 1411 թ. Աւետարանի յիշատակարանում եւ Գրիգոր Խաթաթցու մօտ):

Գլխի երրորդ եւ վերջին բաժինը կոչուում է. «**Ներքին խաչէնի – Խօխանաբերդի իշխանաճիւղը ԺԳ դարում (Զասան-Ջալալեաններ)**»: Գրականութեան մեջ շրջանառուող Սակոբեան իշխանատոհմի հիմքում ընկած էր ոչ թէ Զասան Կրօնաւորեալի պապի կամ հորեղբոր անունը, այլ նրա առաջնելի՝ Չաբարեի եւ Իւանէի հօրաբոյր Խորի-

շախի հետ ամուսնացած Վախտանգ Խօխանաբերդցու (Ներքին խաչէնում) երկրորդ որդի եւ Գանձասարի կառուցող Զասան Ջալալ Դօլայի կրտսեր եղբայր՝ Չաբարե-Նասրադօլայի մականունը (պատուանունը): Այն, հաւանաբար, գալիս էր նրա կամ իր պապի՝ Խորիշախի հայր Չաբարե Ա-ի մի չվկայուած անկանոն անուանակոչման ձեւից (*Չաբարտ – Սակառ): Զասանական է, որ տուեալ մականունը հանդէս է եկել դեռեւս Չաբարե-Սակոբի մայր Խորիշախ Չաբարեան-Երկայնաբագուլի պապի՝ Չաբարե Ա-ի օրերում, եւ ապա «ուղեկցել» է հենց Խորիշախին. այս ձեւով է հասկանալի Վարդան պատմիչի կողմից՝ Վախտանգ Տանգիկին «Սակոբեան» կոչելու պատճառը: Դա արդէն կարող է հեշտութեամբ կապուել այն իրողութեան հետ, որ վերջինիս կինը **Սակոբեան-Չաբարեան** էր (իմ.՝ Նոյնպէս կնոջ առիթով՝ Դօփեան տոհմանուան ծագման գուգորդութիւնը):

Կիրակոս Գանձակեցու վկայութեամբ՝ Խօխանաբերդը հիմնադրուած էր Կրօնաւորեալի կողմից դեռեւս Զասան Ջալալ իշխանի կենդանութեան օրօք, եւ գրականութեան մեջ աւանդաբար ընդունուած է թուագրել դա մօտաւորապէս 1246-1247 թթ. (Յ. Օրբելի, Բ. Ուլուբաբեան եւ ուրիշներ): Գանձակեցու նկարագրած աներից «հարկաւին» արշաւանքից յետոյ (1248 կամ 1249 թ.) որեւէ պաշտուած այլեւս չի տրուում Նշանաւոր ամրոցի Խօխանաբերդ կամ խաչէնաբերդ անունը: Սակայն, այնուամենայնիւ, անելի հաւանական է, որ մոնղոլ հարկահանների աներածութիւնը վերաբերուել է միայն միջնաբերդին, իսկ նրա լանջին գտնուող իշխանական ապարանքի հատուածը շարունակել է գոյատեւել եւ ծառայել իբրեւ Ներքին խաչէնի Զասան-Ջալալեան տոհմի նստոց:

Աղբիւրագիտական համադիր բնութեամբ, թուում է, թէ յաջողուում է վերհանել 1261 թ. մոնղոլների դաւադիր քաղաքականութեան հերթական շրջապտոյտին զոհ գնացած Զասան-Ջալալի միակ որդի Իւանէ Աթաբակի հետ կապուած որոշ նոր իրողութիւններ: Նա ունեցել է Նաեւ մի երրորդ՝ «մոնղոլահնչիւն» անուն՝ Խերիսան, որն արձանագրուած է իր աներձագերի՝ խաչէնի Մամիկոնեանների տիրոյթներում գտնուող Կոշիկ անապատ վանքի վիմագրերում: Նրա եկեղեցիներից մէկի բեմի ճակատի 12-տողանոց վիմագիրը ամբողջապէս հասկանալի է դառնում, երբ բաւականին պարզ բովանդակութեան վերլուծութեան շնորհիւ ճշտում ենք առաջին շարքի կէս բարակտորի տեղը՝ ոչ թէ պակասող բարերի սկզբնամասում (Ս. Բարխուդարեան), այլ վերջում: Նշենք, որ մեր կարծիքով՝ Դսեղի Մամիկոնեան-Զամագասպեանների տոհմից է եղել Նաեւ Զասան Ջալալ Դօլայի կինը՝ Մամբանը: Վերջերս մեր կողմից վերստին ընթերցուեց Գանձասարից մի քանի կմ արեւելք գտնուող Վաճառի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու միակ՝ հարաւային մուտքի արեւելեան կողմի բարերից մէկի վրայ 13 կարճ տողերով գրուած անթուակիր վիմագիրը, որտեղ ասուած է. «Ես՝ Ասլան ոյլ Մամաթ տվաք :Դ: համադրի տեղ ի Ս^{ՊԵ}Բ Ըստեփաննոս...» (թերեւս՝ անսովոր չի կարող համարուել, որ իշխանագին հայրն ուղեկցում էր հարսնացու տարուող դստերը եւ նրա հետ միասին նուիրատուութիւններ թողնում փեսայի երկրի վանքերում): Բնագրում յիշատակուած Մամաթ-Մամբանը եղել է դուստրը Դսեղի Մամիկոնեաններից Ասլանբեկի (Loznի վիմագրերում եւս Նաեւ՝ Ասլան), որը Մարծպան Բ-ի առաջնեկն էր, սակայն, ըստ ամենայնի՝ որդի չունենալու պատճառով պակաս յայտնի եղաւ, քան իր կրտսեր եղբայր Գրիգորը: Ասլանն ուղիղ ձեւով Իւանէ Աթաբակի մայր Մամբանի (ըստ երեւոյթին՝ արդէն վախճանուած) հայր է կոչուած Առաջածորի ժայռի վիմագրում, որն ամենից ուշադիր ընթերցել է Խ. Վրդ. Դադեանը (եւ որը, ցաւօք, չենք հասցրել ստուգել տեղում): Ս. Բարխուդարեանը եւս վերծանել է այդ բաւականին քայքայուած արձանագրութիւնը, սակայն արել է դա հայաճեպ եւ այդ պահին ձեռքին ունենալով միայն Ս. Բարխուդարեանցի անյաշող ընթերցումը (թեպէտ «Դիւանում» յղում է տալիս Նաեւ Խ. Դարեանի յօդուածին): Այդ պատճառով

նրա վերծանած «ավան պարոն հայր Միրանայ»-ի փոխարեն առայժմ պիտի գերադասելի համարվի «Ավան պարոն» հայր Մամբանայ՝ բնագիրը:

Եզրակացութիւններում ամփոփուած են ատենախօսութեան մէջ կատարուած աշխատանքի գլխաւոր արդիւնքները, ըստ որոնց կարելի է յանգել հետեւեալ հիմնական եզրայանգումներին.

ա) Կուրի ծախսափնեակում բնակուող լեզգիալեզու բուն աղուանական ցեղերը (ըստ Ստրաբոնի՝ 26) միայն Զ. ա. Ա դ. սկզբներին են միաւորուել միասնական թագաւորութեան մէջ: Նրա արքայական տոհմն, ամենայն հաւանականութեամբ, եթնիկապէս հենց բուն աղուանական էր: Իսկ աջափնեակի (հետագայ Արցախ – Ուտիքի) բազմացել, բայց առաւելապէս՝ հնդեւրոպական (նախահայալեզու), բնակչութիւնը մասնակցել էր հայ էթնոսի կազմաւորման հենց հիմնական փուլին (Բիաինական-Ուրարտական պետութեան մէջ ընթացած՝ էթնոմիքսացիայի տարբերակով էթնոհամախմբմանը), որը թուագրուում է Զ. ա. Ե դարի առաջին կեսով:

բ) Անտիկ շրջանի աւարտին (Զ. յ. 4 դարի առաջին կեսում) Աղուանից թագաւորութիւնից անջատուել էր նրա արեւելեան, ծովափնեայ կեսը, որտեղ ձեւաւորուել էին Մաքթթաց եւ Բաղասականի թագաւորութիւնները: Զանի որ դրանից յետոյ աղբիւրները դադարում են այդ հատուածի բնակչութեանը կոչել «աղուաններ», կարող ենք եզրակացնել, որ միասնական թագաւորութեան մէջ միաւորուած բուն աղուանական ցեղերի էթնոհամախմբման գործընթացը դեռեւս չէր աւարտուել միասնական էթնոսի կազմաւորմամբ, իսկ «աղուաններ» ցեղանունը շարունակում էր մնալ հաւաքական՝ բնութագրելով «Աղուանք» կոչուող տուեալ վարչատարածքի բնակիչներին միաւորող մետալեպիկ ընդհանրութիւնը որպէս արտանուն (Էբգոնթնոնիմ):

գ) 4 դ. վերջերին (թերեւս՝ 298 թ.) Աղուանից թագաւորութեան մէջ տեղի ունեցաւ արքայատոհմի փոփոխութիւն, եւ հիմն՝ բուն աղուանական ցեղերից մէկից սերող արքայատոհմի փոխարեն իշխանութեան անցան Արշակունիները (Վաչագան Ա Զաք), որոնք, գուցէ, ազգակից էին հարեան Մաքթթաց Արշակունիներին:

դ) 428 թ. Սասանեան արքայ Բահրամ (Վռամ) Գուրը վերացրեց Արշակունեաց թագաւորութիւնը Մեծ Զայթում: Փոխարենը ստեղծուած մարզպանութիւնից այդ պահին կտրելով նրա հիւսիս-արեւելեան սահմանային Ուտիք, իսկ քիչ անց նաեւ Արցախ նահանգը (450-451-ին)՝ Սասանեանները դրանք մտցրեցին հարեան Աղուանք-Առան նորաստեղծ մարզպանութեան մէջ: Մինչեւ դարավերջ նոր երկրանուններն ընդունուեցին աջափնեակի հայ բնակչութեան կողմից, որը նաեւ փորձ արեց դրանց ստուգաբանութիւնը կատարել հայկական լեզուա-մշակութային յենքի վրայ (Մովսէս Խորենացու մօտ): Դրանից կարելի է նաեւ եզրակացնել, որ ծախսափնեակի բուն աղուանական մետալեպիկ համախմբումն այդ պահին էլ դեռ չէր աւարտուել միասնական էթնոսի կազմաւորումով եւ «Աղուանք» ցեղանունը դեռ շարունակում էր մնալ հաւաքական եւ լոկ արտանուն: Մաշտոցի եւ Բենիամին աղուան վարդապետի ստեղծած աղուաներէն գիրը պիտի նպաստեր այդ մետալեպիկ ընդհանրութեան համախմբմանը, սակայն, ըստ Երեւոյթին, նոր գրի զարգացումը պակաս յաջող ընթացաւ, բան հարեան Զայաստանում եւ Վիրքում:

ե) 2 դ. սկզբներին Աղուանից մարզպանութեան վարչական եւ հոգեւոր կենտրոնները տեղափոխուել էթնիկապէս հայկական աջափնեակ (դարասկզբին Կաւատ արքայի հրամանով կառուցուած Պարտաւ) պայմանաւորեց այդ «երկրի» հետագայ զարգացումը գերազանցապէս հայկական էթնո-քաղաքական եւ լեզուա-մշակութային անաղնների յենքի վրայ: Ե դ. սկզբներին հիմնուած (թերեւս՝ 616 թ. «Պարսից ժողովում») «իշխան Աղուանից»-ի հաստատութիւնն անցաւ աջափնեայ Գարդմանացի հայկական իշխանա-

տոհմի ձեռքը (հետագայում կոչուած՝ «Միրանեաններ»), ապա Թ դարում կենտրոնական Արցախի – իսաչէնի «Առանշահիկներին», որ սերում էին վաղմիջնադարեան Ծաւղեացի հայկական իշխանատոհմից (աւանդական Առանի միւս յետնորդից): Վերջիններս նոր անուանումը, թերեւս, ստեղծուել էր գրական հոդի վրայ՝ Բուն Աղուանքի վերջին Արշակունեաց թագաւոր Վաչագան Բարեպաշտի պետութեան մոռացուած իրանական պաշտօնական անունը («Առանշահր») խորեանցիական Զայկեան Առան նախաօր անունն հետ համադրելով:

զ) Աւատական մասնատուածութեան շրջանում թագաւորութիւնների կարգավիճակ էին ձեռք բերել ոչ միայն Շաքիի (Բուն Աղուանքում) եւ Փառիսոսի (Նախկին՝ Գարդմանացիք երկրամասում), այլեւ Գորոզուի (հարաւային Արցախում, հետագայում Դիզակ) եւ իսաչէնի իշխանութիւնները: Դրանցից առաջինը տեղի Բագրատունեաց հայկական արքայատոհմի գլխաւորութեամբ հիմնադրուել էր, ըստ Մաշտոց Եղիվարդեցու «Պատմութեան» վերականգնուած բնագրի՝ 894 թ., իսկ վերջին երեքը՝ Ժ դարի երկրորդ կեսում: Ընդ որում, եթէ Շաքի-Յերեթի կամ «Երկրորդ Աղուանից» թագաւորութիւնը վերացաւ (միացուեց Կախեթի թագաւորութեանը) Ժ դարի վերջերին, ապա միւսները գոյատեւեցին մինչեւ յաջորդ դարի երկրորդ կեսը եւ կործանուեցին սելջուկների հարուածներից: Ընդ սմին, կարելի է վերջնականապէս յարթահարուած համարել Շաքիի Բագրատունեաց արքայատոհմի եւ Կուրի աջափնեակի Առանշահիկների ազգակցական կապի մասին Նախկին վրիպեալ պատկերացումները, բանի որ 838 եւ 853 թթ. յիշատակուած «Աղուանից իշխան» Յովհաննեսը եղել է ոչ թէ Սահլ Սմբատեանի որդին (Սահլի միակ որդին Ատրներսեհն էր, որին արաբները կոչում էին Մուսիհա), այլ, ամենայն հաւանականութեամբ՝ Շաքիի թագաւորութեան հիմնադիր Զամամ-Յովհաննես Բագրատունու Նոյնանուն պապը:

է) Ներքին ու Վերին իսաչէնի իշխանութիւնների բաժանումն անհրաժեշտ է կապել երկու անգամ ամուսնացած Զասան Մեծ Կրօնաւորեալի (որը Նոյն՝ Բաղբ-Միւնիքի վերջին թագաւոր Զասան Գեռաբարեցին կամ իսաչէնցին էր) Նոյնանուն որդիների՝ Վախտանգ Խօխանաբերդցու եւ Վախտանգ Զաթերբցու հետ: Նրանց մայրերը դուստրերն էին, համապատասխանաբար՝ Բաղդա նախավերջին թագաւորի (Կատան) եւ Տաւուշի Կիւրիկեան վերջին արքաներից մէկի (Մամախաթունը):

ը) Դօփեանների արեւմտաիսաչէնեան իշխանատոհմի հիմքում Նոյն Զասան Կրօնաւորեալի միւս որդին էր՝ Գրիգոր Ա Ծարեցին, ում որդի Զասան Ա-ի հետ էր ամուսնացել Զաբարե եւ Իւանէ նշանաւոր ամիրսպասաւարների թոյր Դօփ իշխանուհին (հայրը՝ Սարգիս Զաբարեան)՝ Գրիգոր Բ Ծարեցու մայրը:

թ) Գրականութեան մէջ շրջանառուող Սակոեան իշխանատոհմի հիմքում ընկած էր ոչ թէ Զասան Կրօնաւորեալի պապի կամ հորեղբոր անունը, այլ նրա առաջնեկի՝ Զաբարեի եւ Իւանէի հորաթոյր խորիշահի հետ ամուսնացած Վախտանգ Խօխանաբերդցու (Ներքին իսաչէնում) երկրորդ որդի եւ Գանձասարի կառուցող Զասան Ջալալ Դօլայի կրտսեր եղբայր՝ Զաբարե-Նասրադօլայի մականունը: Այն, հաւանաբար, գալիս էր նրա կամ իր պապի՝ խորիշահի հայր Զաբարե Ա-ի մի չվկայուած անկանոն անուանակոչման ձեւից (*Զաբարե – Սակառ):

ժ) Զասան Ջալալ Դօլայի եւ Մամբանի (ով, ըստ նորայայտ փաստերի, դուստրն էր Դսեդի Մամիկոնեաններից Ավանբէկ Մարծպանեանի) որդի Իւանէ Աթաբակն ունեցել է նաեւ մի երրորդ՝ «մոնղոլահնչին» անուն՝ խերխան, որն արձանագրուած է նրա աներձագերի՝ իսաչէնի Մամիկոնեանների տիրոջներում գտնուող Կոչիկ անապատ վանքի վիմագրերում:

**Անտենախօսութեան հիմնական դրոյթներն արտացոլած եւ հեղինակի հետեւեալ
հրատարակումներում**

1. Արքահամ Աղբաթանեցի, Թուղթ, Գիտա-քննական բնագիրը՝ Պ. Մուրադեանի, Ա. Յակոբեանի, - «Մատենագիրք Յայոց», հտ. Դ, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 3-20:
2. Արքահամ Աղբաթանեցի, Պատասխանի ի Յայոց թղթոյն Մխիթարա Ամարասա եպիսկոպոսի, Գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի, - «Մատենագիրք Յայոց», հտ. Դ, Անթիլիաս, 2005, էջ 21-37:
3. Անանուն (Է դար), Աշխարհացոյց, Գիտա-քննական բնագիր Ա. Յակոբեանի, - «Յանդես ամսօրեայ», ՃԻԷ տարի, Վիեննա-Եր., 2013, սն. 35-194:
4. Անանուն Կաղանկատուացի, Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց եւ պետպետ անցից տիեզերահեծ տագնապին, Առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը Ա. Յակոբեանի, - «Մատենագիրք Յայոց», հտ. Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 369-414:
5. Անանուն, Կեանք եւ վարք Վաչագանայ արքայի, Առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը Ա. Յակոբեանի, - «Մատենագիրք Յայոց», հտ. Գ, 2 դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 51-112:
6. Անանուն, 684 թուականի պատմութիւն, Առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը Ա. Յակոբեանի, - «Մատենագիրք Յայոց», հտ. Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 795-895:
7. Գիտ Արաիեզացի, Թուղթ առ սուրբն Վաչէ, Գիտա-քննական բնագիրը Ա. Յակոբեանի, - «Մատենագիրք Յայոց», հտ. Ա, Ե դար, Անթիլիաս, 2003, էջ 1075-1089:
8. Յակոբյան Ա. Յ., Եղիա Արճիշեցի կաթողիկոսի նորահայտ թուղթը, - ՊԲՅ, 1981, հ^մ 4, էջ 140-152:
9. Յակոբյան Ա. Յ., Գարգարացիները ըստ անտիկ եւ հայկական սկզբնաղբյուրների, - ՊԲՅ, 1982, հ^մ 4, էջ 116-130:
10. Յակոբյան Ա. Յ., Կասպերի եւ Կասպիանա (Կասպք) մարզի տեղադրութեան մասին, - ԼՅԳ, 1983, հ^մ 1, էջ 87-99:
11. Յակոբյան Ա., Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղվանից պատմութեան» ձեռագրերը, - «Բանբեր Մատենադարանի», 15, Եր., 1986, էջ 110-143:
12. Յակոբյան Ա., Աղուանք, - Յայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հտ. Ի, Եր., 2013, էջ 514-529:
13. Յակոբյան Ա. Յ., Սիմոնյան Յ. Ե., Դադիվանքի նորահայտ արձանագրութունը եւ Տպէլի տեղադրութեան հարցը, - ՊԲՅ, 1998, հ^մ 1-2, էջ 227-232:
14. Յակոբեան Ա., Յակարիի վերնահովտի նորահայտ վիմագրերը, - «Յանդես ամսօրեայ», ՃԺԲ տարի, Վիեննա, 1998, սն. 269-324:
15. Յակոբեան Ա., Գուչվանքի շինարարական արձանագրութիւնը եւ հարաւային Արցախի եպիսկոպոսութեան սահմանները, - «Յանդես ամսօրեայ», ՃԺԳ տարի, Վիեննա, 1999, սն. 247-300:
16. Յակոբեան Ա., Ծիծեռնակվանքի եկեղեցու անուանումը, նահատակի գերեզմանը եւ շինարարական փուլերը, - «Յանդես ամսօրեայ», ՃԺԴ տարի, Վիեննա, 2000, սն. 135-196:
17. Յակոբեան Ա., «Վաչագանի վեպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը Դ-2 դարերի Աղուանքում, - «Յանդես ամսօրեայ», Վիեննա-Եր., 2003, սն. 45-142:

18. Յակոբեան Ա., Աղուանից իշխանների ժամանակագրութիւնը Է դարի վերջին - Ը դարի սկզբին, - «Յանդես ամսօրեայ», ՃԺԸ տարի, Վիեննա-Եր., 2004, սն. 267-292:
19. Յակոբեան Ա., Յայ-բիւզանդական յարաբերութիւնները Է դարի կեսերին եւ Չուարթնոցի կառուցման ժամանակը, - ՄՄԱԵԺ, հտ. XXIV, Եր., 2005, էջ 366-426:
20. Յակոբեան Ա., Մեքիոսի Պատմութեան հատուածաբաժանման խնդիրը եւ Չուարթնոցի տաճարի կառուցման մասին գլուխը, - «Յանդես ամսօրեայ», ՃԺԹ տարի, Վիեննա-Եր., 2005, սն. 213-270:
21. Յակոբեան Ա., Յովհաննէս Օձնեցու նորայայտ տօնացոյցային երկը՝ «Նախահաւաբուն պատմութեան այսմ բանից՝ Յովհաննէս Վերծանաւորի», - «Յանդես ամսօրեայ», ՃԻ տարի, Վիեննա-Եր., 2006, սն. 91-130:
22. Յակոբեան Ա., Մաշտոցի երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութեան ժամանակը եւ խնդիրները, - Միջազգային գիտաժողով՝ Նվիրված Յայոց գրերի գյուտի 1600-ամյակին (Երեւան, 12-17 Սեպտեմբերի, 2005 թ.), Չեկուցումների ժողովածո, Եր., 2006, էջ 122-131:
23. Յակոբեան Ա., Յովհաննէս Օձնեցու «Կանոնագիրք Յայոց» ժողովածոյի խմբագրութիւնների խնդիրը եւ Անանիա Մոկացին, - «Յանդես ամսօրեայ», ՃԻԱ տարի, Վիեննա-Եր., 2007, սն. 213-256:
24. Յակոբեան Ա., Կենտրոնական Արցախի Յարջանք եւ Պիանք գաւառների տեղադրութիւնն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, - Շուշին Յայոց բաղաբակրթութեան օրրան, Եր., 2007, էջ 44-52:
25. Յակոբեան Ա., Սիսական-ի Կոտակ եւ Արցախի հարաւային միւս գաւառների տեղորոշումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, - «Յանդես ամսօրեայ», ՃԻԲ տարի, Վիեննա-Եր., 2008, սն. 91-148:
26. Յակոբեան Ա., Աղուանքում Արշակունեաց թագաւորութեան անկման ժամանակի մասին, - ՄՄԱԵԺ, հտ. XXVI, Եր., 2007, էջ 72-88:
27. Յակոբեան Ա., Յակարիի վերնահովտի նորահայտ վիմագրերը, Բ, - ՄՄԱԵԺ, հտ. XXVII, Եր., 2009, էջ 224-245:
28. Յակոբեան Ա., Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճակագրական հետազոտութիւններ (Արցախ եւ Բուխթ), Վիեննա-Եր., 2009, 476 էջ:
29. Յակոբեան Ա., Խաչէն-Խոխանաբերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատոհմը Թ-ԺԳ դարերում, - «Յանդես ամսօրեայ», ՃԻԴ տարի, Վիեննա-Եր., 2010, սն. 71-170:
30. Յակոբեան Ա. Յ., Բունիաթովականների «յայտնագործութիւնները» հայ միջնադարեան պատմութեան մէջ (Շաբիի տեղորոշման օրինակով) որպէս Աղբաթանի հակահայկական բաղաբակրթութեան դրսեւորում, - Աղբաթանի պետական ահաբեկչութիւնը եւ եթնիկական գտումների բաղաբակրթութիւնը Լեռնային Ղարաբաղի դէմ (2010 թ. Ստեփանակերտում եւ Շուշիում կայացած միջազգային գիտա-գործնական կոնֆերանսի զեկուցումներ. «Կաճառ» ԳԿ տարեգիրք, 4), Շուշի, 2010, էջ 172-187:
31. Յակոբեան Ա., «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտեքանց Յայոց». Յետազոտութիւն եւ բնագիր, - ՄՄԱԵԺ, հտ. XXVIII, Եր., 2011, էջ 27-66:
32. Յակոբեան Ա., Բուն Աղուանքի եւ Յայոց Արեւելից կողմանց թագաւորութիւնները Թ-Ժ դարերում, - «Յանդես ամսօրեայ», ՃԻԵ տարի, Վիեննա-Եր., 2011, սն. 67-119:

33. Յակոբեան Ա., Եղիա Արճիշեցի կաթողիկոսի թղթերը, – «Յանդես ամսօրեայ», ՃԻԶ տարի, Վիեննա-Եր., 2012, սև. 1-24:
34. Յակոբեան Ա., «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտրանց Յայոց» եւ «Չաւրանամակ». Յետազօտութիւն եւ քննադրութիւն, – «Բազմավէպ», 2011, հ^դ 3-4, էջ 485-550:
35. Յակոբեան Ա., Յայ ժողովրդի էթնոհամախմբման գործընթացի պատմա-մշակութային առանձնայատկութիւնները, – «Վէմ» համահայկական հանդես, Ե(ԺԱ) տարի, Եր., 2013, թիւ 1 (41), էջ 34-69:
36. Յակոբեան Ա., Յայկական լեռնաշխարհում բիացիների եւ խորենացիական Յայկեանների տարածման ուղիների համադրութեան փորձ, – «Յայկագունիներ», Եր., ԳԱԱ հրատ., 2013, էջ 181-205:
37. Յակոբեան Ա., Մատթէոս Ուտիայեցու վկայութիւնը 961 թուականին Անին մայրաքաղաք հռչակելու մասին (տոր աղբիւրագիտական քննութիւն), – ՄՄԱԵԺ, հտ. XXIX, Եր., 2014, էջ 309-331:
38. Յակոբեան Ա., Մաշտոց Եղիվարդեցի կաթողիկոս, Պատմութիւն. Ուսումնասիրութիւն եւ Թ դարի քննարկ վերականգնման փորձ, – «Յանդես ամսօրեայ», ՃԻԸ տարի, Վիեննա-Եր., 2014, սև. 1-54:
39. Յովհան Օճնեցի, Սակս ժողովոցն, որ եղեն ի Յայս, Գիտա-քննական քննադիրը Ա. Յակոբեանի, – «Յանդես ամսօրեայ», ՃԻԳ տարի, Վիեննա-Եր., 2009, էջ 85-136:
40. Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարանոյ, Գիտա-քննական քննադիրը՝ Ա. Յակոբեանի, – «Մատենագիրք Յայոց», հտ. Դ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 971-1126:
41. Յովհաննէս Գաբրէլեանցի, Թուղթ առ Վրթանէս Սիւնեաց եպիսկոպոսն, Թուղթ առ Տէր Աբաս՝ Աղուանից կաթողիկոս, Գիտա-քննական քննադիրը Ա. Յակոբեանի, – «Մատենագիրք Յայոց», հտ. Գ, 2 դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 445-452:
42. Յովսէփ Բրտիայրեցի (Անապատական), Յիշատակագրութիւն, Գիտա-քննական քննադիրը Ա. Յակոբեանի, – «Մատենագիրք Յայոց», հտ. Դ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 579-585:
43. Ներսէս Գ կաթողիկոս Տայեցի, Կանոն Դընայ սուրբ ժողովոյն, Գիտա-քննական քննադիրը Ա. Յակոբեանի, – «Մատենագիրք Յայոց», հտ. Դ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 569-578:
44. Սահակ Բ կաթողիկոս Ուղկացի, Կանոնք ժողովոյն Կարնոյ, Գիտա-քննական քննադիրը Ա. Յակոբեանի, – «Մատենագիրք Յայոց», հտ. Գ, 2 դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 373-383:
45. Սարգսեան Գ., Յակոբեան Ա., Նորայայտ Կարկառ քաղաքատեղին Արցախում, – «Վարձք», 2012, թիւ 5, Եր., էջ 43-59:
46. Սմբատ Բագրատունի, Թուղթք, Գիտա-քննական քննադիրը կազմեցին՝ Պ. Մուրադեան, Ա. Յակոբեան, – «Մատենագիրք Յայոց», հտ. Դ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 335-342:
47. Վաչագան Աղուանից արքայ, Սահմանադրութիւն կանոնական՝ եղեալ ի ժողովոյն, որ յԱղուենն եղեւ, Գիտա-քննական քննադիրը՝ Ա. Յակոբեանի, – «Մատենագիրք Յայոց», հտ. Գ, Անթիլիաս, 2004, էջ 127-140:

48. Վիրոյ Աղուանից կաթողիկոս, Վասն սաստկացեալ սովոյն, սրոյն եւ գերութեանն..., Գիտա-քննական քննադիրը՝ Ա. Յակոբեանի, – «Մատենագիրք Յայոց», հտ. Դ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 363-367:
49. Փիլոն Տիրակացի, Ժամանակագրութիւն, Գիտա-քննական քննադիրը Ա. Յակոբեանի, – «Մատենագիրք Յայոց», հտ. Դ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 897-969:
50. Акопян А. А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ер., 1987, 304 с.
51. Акопян А. истории Кавказской Албании (по поводу книги Ф. Мамедовой “Политическая история и историческая география Кавказской Албании”), – ИФЖ, 1987, № 3, с. 169-189.
52. Акопян А., “История Армении” Фавста Бузанда как источник “Повести о Вачагане” (Снова о первом и втором дпругтонах Фавста Бузанда), – “Кавказ и Византия”, вып. 5, Ер., 1987, с. 72-81.
53. Акопян А., О хронологии последних событий в “Истории 684 года”, – “Кавказ и Византия”, вып. 6, Ер., 1988, с. 24-36.
54. Акопян А. А., К постановке вопроса об этноконсолидации Кавказской Албании в период ослабления Арабского Халифата – “Caucasica”, т. 2, Москва, 2013, с. 34-51.
55. Akopyan A., Galstyan A., Concerning the study of ethnic processes in the Caucasian Albania (Antiquity and Early Middle Ages), – 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences (Zagreb, 1988): USSR Academy of Sciences, N. N. Mikdoukh-Maklay Institute of Ethnography, Moscow-Zagreb, 1988, p. 1-10 (վերահրատ.՝ Գալստյան Զ., Յոդվածներ, հուշագրություններ, հարցազրույցներ..., Եր., 2002, էջ 147-157):
56. Hakobian A., La littérature canonique arménienne des Ve-XIIe siècles, – Arménie. La magie de l’écrit. Sous la direction de Cl. Mutafian. Marseille, 2007, p. 158-159.
57. Hakobian A., Les rédactions et les groupes des manuscrits du “Livre des canons arméniens” et le nouvel texte scientifique de Hovhannes Odznetsi, – 11me Conférence Générale de l’Association Internationale des Études Arméniennes (Paris, 10-12 Septembre 2008): Résumés des communications, Paris, 2008, p. 14-19.
58. Hakobian A., Gorozou, capitale du royaume méridional de Dizak, – Les douze capitales d’Arménie, Paris-Marseille, 2010, p. 272-276.
59. Hakobian A., Khatchen, capitale du royaume central, – Les douze capitales d’Arménie, Paris-Marseille, 2010, p. 277-282.

**КНЯЖЕСКИЕ И ЦАРСКИЕ РОДЫ СОБСТВЕННО АЛБАНИИ И ВОСТОЧНЫХ
КРАЕВ АРМЕНИИ В IX-XIII ВЕКАХ (ИСТОРИКО-ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ
АНАЛИЗ)**

Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук
по специальности 07.00.02 – “Всемирная история”.

Защита состоится 16 сентября 2014 г., в 15:00, на заседании

специализированного совета 006 «Всемирная история», действующего при
Институте востоковедения НАН РА, по адресу: 0019, г. Ереван, пр. Маршала
Баграмяна, 24/4.

РЕЗЮМЕ

Обобщая проделанную в диссертации работу по рассмотрению проблем княжеских и царских родов Собственно Албании и Восточных краев Армении в IX-XIII веках, можно прийти к следующим основным заключениям:

а) Собственно албанские лезгиноязычные племена, проживавшие на территории левобережья реки Кура (согласно Страбону – 26), создали единое царство лишь в самом начале I в. до н. э. Его правящий род, по всей видимости, был этнически именно собственно албанским. Что касается разноплеменного, но главным образом индоевропейского (прото-армяноязычного) населения правобережья Куры, то оно приняло участие в основной стадии образования – этноконсолидации армянского этноса (произошедшей путем этномиксации в пределах Биайниинского-Урартского государства), которая датируется первой половиной VII в. до н. э.

б) В конце античного периода (в нач. III в. н. э.) от Албанского царства отделилась его восточная, приморская половина, и там образовались царства Маскутов и Баласаган. После этого источники перестают называть население этих областей “албанцами”, из чего можно заключить, что процесс консолидации объединившихся в едином царстве собственно албанских племен еще не завершился образованием единого этноса под самоназванием (эндоэтнонимом) “албанцы”, и это название продолжало оставаться собирательным, характеризуя лишь метаэтническую общность, объединявшую всё население данной административно-территориальной единицы, как иноназвание (экзоэтноним).

в) В конце III в. (вероятно, в 298 г.) в Албанском царстве произошла смена царской династии, и вместо древней династии, восходящей к одному из собственно албанских племен, на престол воссели представители парфянского царского рода Аршакидов (Вачаган I Храбрый), которые, возможно, были родственны соседним Маскутским Аршакидам.

г) В 428 г. шаханшах Ирана Бахрам Гур упразднил царство Аршакидов в Великой Армении, и из образованного тогда на его месте марзпанства Сасаниды отделили северо-восточную провинцию Утик, а вскоре и Арцах (в 450-451-м), включив их в состав соседнего новообразованного марзпанства Албания-Аран. К концу столетия новые названия этой страны были приняты армянским населением правобережья Куры, в среде которого даже появились попытки представить семантику этих названий на армянской культурно-языковой почве (легенда о Сисаке и Аране Хайкидах у Мовсэса Хоренаци). Из этого можно за-

ключить, что также и к этому моменту процесс консолидации собственно албанской метаэтнической общности еще не завершился образованием единого этноса под этнонимом “албанцы”, а это его иноназвание продолжало оставаться лишь собирательным. Завершению албанской этноконсолидации могло способствовать создание Маштоцем и иереем-албанцем Бениамином письмен для албанского языка, однако развитие новой письменности прошло, по-видимому, менее удачно, чем в соседней Армении и Иверии (Грузии).

д) В начале VI в. административный и церковный центры Албанского марзпанства были перенесены из левобережья Куры на этнически армянское правобережье (во вновь построенную по приказу шаханшаха Кавада столицу Партава), и это обусловило дальнейшее развитие этой “страны” преимущественно на базе армянских этно-политических и культурно-языковых традиций. Утвержденный в нач. VII в. (по всей видимости, на т. н. “Персидском соборе” 616 г.) институт “князя Албании” оказался в руках правобережного армянского княжеского рода Гардманцев (впоследствии названных “Михранидами”), а в начале IX в. он перешёл к “Араншахикам” центрального Арцаха (Хачен), которые восходили к раннесредневековому армянскому княжескому роду Цавдейцев (другой ветви потомков легендарного Арана Хайкида). Новое родовое название (“Араншахик”) было создано в результате ассоциированного сопоставления забытого официального иранского названия государства последнего Аршакидского царя Албании Вачагана Благочестивого (“Араншахр”) с именем эпонима Арана Хайкида по Мовсэсу Хоренаци.

е) В период феодальной раздробленности статус царств получили княжества не только Шаки (в Собственно Албании) и Парисоса (в раннесредневековом крае Гардманадик, на правом берегу Куры), но и Горозу (в южном Арцахе, впоследствии – Дизак) и Хачена. Первое царство во главе с местным армянским царским родом Багратидов было основано (согласно восстановленному оригиналу “Историй” Маштоца Еливардеци) в 894 году, а последние три – во второй пол. X века. При этом, если царство Шаки-Эрети или “Второе Албанское” царство перестало существовать к концу X в. (в следствие присоединения к царству Кахети), то три царства на правобережье Куры просуществовали до второй пол. следующего века и пали под натиском сульджуков. Можно считать, что уже преодолено бытовавшее в литературе ошибочное допущение о родственной связи между царским родом Багратидов в Шаки и Араншахиками правобережья Куры, поскольку “князь Албании” Йовханнэс, упомянутый в 838 и 853 гг., был не сыном Сахла Смбагыяна (его единственного сына Атрнерсеха арабы звали Муавией), а, вероятнее всего, одноимённым дедом Хамама-Йовханнэса Багратиды, основателя царства Шаки.

ё) Разделение княжеств Нижнего и Верхнего Хачена необходимо связать с двумя одноимёнными старшими сыновьями Хасана Отшельника Великого (он же – Хасан Геракарский или Хаченский, последний царь Балк’а-Сюник’а), который женился дважды и обоих своих первенцев назвал именем своего отца (Вахтанг Хоханабердский и Вахтанг Атеркский). Их матери были дочерьми, соответственно, предпоследнего царя Балк’а (Ката) и одного из последних царей Кюрикидов Тавуша (Мамахатун).

ж) Основателем западнохаченского княжеского рода Доянов был другой сын того же Хасана Отшельника – Григор I Царский, за сына которого Хасана I вышла замуж княгиня Доя, сестра знаменитых амирспасаларов Закарэ и Иванэ (сыновей амирспасалара Саргиса Закар’яна) и мать Григора II Царского.

з) Название княжеского рода Сакрянц, фигурирующего в литературе (но не в источниках), обязано своим возникновением имени не деда или дяди Хасана Отшельника, а его внука Закарэ-Насрадолы, который был младшим братом знаменитого строителя Гандза-

сарского храма Хасан-Джалала. Отец последних – Вахтанг Хоханабердский (старший сын Хасана Отшельника), был женат на Хоришах, сестре амирспасалара Саргиса Зак аряна (сына Зак арэ I), и третье имя (прозвище) младшего Зак арэ, видимо, было связано с неза-свидетельствованной в имеющихся источниках нестандартной формой его имени или имени его деда по матери (*Закар – Сакар).

и) Иванэ-Атабек, сын Хасан-Джалала Дола и Мамк ан (которая, видимо, была доче-рью Асланбека, сына Марц пана из Дсехских Мамиконидов), имел ещё и третье, “монго-ловучное” имя – Херхан, засвидетельствованное в лапидарных надписях монастыря Ко-шик-анатат, который находился во владениях его шуринов – Хаченских Мамиконидов.

HAKOBYAN ALEKSAN

THE PRINCELY AND ROYAL FAMILIES OF PROPER ALBANIA AND EASTERN REGIONS OF ARMENIA IN 9TH-13TH CENTURIES (HISTORICAL AND SOURCE STUDY EXAMINATION)

The defense of the dissertation will take place at 15:00, on the 16th of September, 2014
at the meeting of the Specialized Council 006 “World History” at the Institute of
Oriental Studies of NAS RA.

Address: Yerevan, 0019, Marshal Baghramyan Ave., 24/4.

The dissertation is submitted for the pursuing of the Scientific Degree of the Doctor of
Sciences in the Field of “World History” 07.00.02.

SUMMARY

The work described in this thesis can be summarized in following conclusions:

1) Proper Albanian lezgian-speaking tribes (according to Strabo – 26 of them) living on the territory of the left bank of the Kura River created a united kingdom at the very beginning of the 1st century BC. Apparently, its governing family line was actually ethnically proper Albanian. As for the mingled, but mostly Indo-European (protoarmenian-speaking) population of the right bank of the Kura river, it participated in the primary stage of formation, i.e. ethnoconsolidation of the Armenian ethnos (which occurred through the ethnomicomixation of the Biaina-Urartian kingdom), which is dated by the first half of the 7th century BC.

2) The eastern, coastal half of the Albanian kingdom separated from it at the end of the ancient period (at the beginning of the 3rd century A.D.), where the kingdoms of Masquths and Balasakan were formed. Thereafter, the sources stop calling the inhabitants of these areas as “Albanians”, which leads us to the conclusion that the process of consolidation of proper Albanian tribes united to a single kingdom (it should have ended with the formation of a single ethnic group within an endoethnonym “Albanians”) was not yet completed and “Albanians” continued to be a collective name, describing only metaethnic community, which united the entire population of this administrative-territorial unit as an exonym (exoethnonim).

3) A change of the royal dynasty took place in the Albanian kingdom at the end of the 3rd century (probably in 298). As a result, the ancient dynasty which was originated from one of the proper Albanian tribes was replaced by representatives of Parthian royal lineage of Arsacides (Vachagan 1st the Brave) who, probably, were akin to the neighboring Masquth Arsacides.

4) In 428 A.D. shahanshah of Iran Bahram Gur abolished Arsacides kingdom in the Great Armenia, and formed a new marzpanate instead. The Sassanids then separated the northeastern province of Utiq and later Artsakh (in 450-451) to include them in the newly formed neighboring marzpanate of Albania-Aran. By the end of the century new names of that kingdom were accepted by the Armenian population on the right bank of the Kura, who even attempted to represent the semantics of the names on the Armenian linguistic and cultural grounds (the legend of Sisak and Aran Haykids per Movses Khorenatsy). It leads us to the conclusion that at this point the process of consolidation of proper Albanian metaethnic population was still not completed with the formation of a single ethnic group within endoethnonym “Albanians” and its exonym continued to remain collective. The creation of the Albanian language alphabet by Mashtots and Albanian priest Beniamin could facilitate the completion of Albanian ethnoconsolidation. However, the development of the new alphabet has passed apparently less successful than in neighboring Armenia and Iberia (Georgia).

5) At the beginning of the 6th century the administrative and ecclesiastical center of the Albanian marzpanate have been moved from the left bank of the Kura River to the ethnically Armenian right bank (to the capital city Partaw, which was newly rebuilt by shahanshah Kavad). This led to a further development of this "country" primarily on the basis of the Armenian ethno-political, cultural and linguistic traditions. The Institute of the "Albanian prince", established in the beginning of the 7th century (apparently, on the so-called "Persian Council" in 616), was in the hands of the right-bank Armenian princely family Gardmanatsi (subsequently called "Mihranids"). In the beginning of the 9th century the title moved to the "Aranshahiks" from central Artsakh (Khachen), who derived from the early medieval Armenian princely family Tsavdeatsi (another branch of the descendants of the legendary Aran Haykid). The new family name ("Aranshahiks") was created as a result of the associated matching of the forgotten official Iranian name of the state of the last Arsacid Albanian king Vachagan the Pious ("Aranshahr") with the name of the eponym for Aran Haykid per Movsēs Khorenatsi.

6) In the period of feudal fragmentation a kingdom status was given not only to the Duchies Shaqi (in Propter Albania) and P'arisos (early medieval region Gardmanatsik', on the right bank of the Kura), but also to Gorozu (in southern Artsakh, later – Dizak) and Khachen. The first kingdom led by a local Armenian royal family Bagratids was founded (according to the restored original of "The History" by Mashtots Elivardetsi) in 894, and the last three were founded in the second half of the 10th century. Whereas the kingdom of Shaqi-Erethi or "The Second Albanian" kingdom ceased to exist by the end of the 10th century (as a consequence of accession to the kingdom of Kakhethi), the three kingdoms on the right bank of the Kura lasted until the second half of the next century, and fell under the onslaught of sajuks. Thus, we can conclude that the existed erroneous assumption of kinship between the royal family Bagratids born in Shaqi and Aranshahiks from the right bank of the Kura in the literature has already been overcome, as "Albanian prince" Yovhannēs mentioned in 838 and 853 was not the son of Sahl Smbatean (his only son Atrmersh was called Mu'awiya by the Arabs), and, most likely, he was the homonym grandfather of Hamam-Yovhannēs Bagratid, the founder of the Shaqi kingdom.

7) The separation of Duchies of Lower and Upper Khachen should be associated with the two elder homonym sons of Hassan Great the Hermit (aka – Hassan from Gerakar or from Khachen, the last king of Balq-Siuniq), who married twice and named both his firstborns after his father (Vakhtang from Khokhanaberd and Vakhtang from Hatherq). Their mothers were daughters of, respectively, the penultimate king of Balq (Kata) and one of the last kings of Kiurikids from Tavush (Mamakhatun).

8) The founder of the West Khachen princely family of Dopheans was another son of the same Hassan the Hermit – Grigor I from Tsar, whose son Hassan I married Princess Doph – the sister of famous amirspasalars Zaqarē and Ivanē (amirspasalar Sargis Zaqaryan's sons) and the mother of Gregory II from Tsar.

9) The title of princely family Sakreants appearing in the literature (but not in the sources) owes its origins not to the name of Hassan the Hermit's grandfather or uncle, but his grandson Zaqarē-Nasradola who was the younger brother of Hasan-Jalal – the famous builder of the Gandzasar temple. The father of the latter – Vakhtang from Khokhanaberd (Hasan the Hermit's eldest son), was married to Khorishah, amirspasalar Sargis Zaqaryan's sister (son of Zaqarē I), and the third name (nickname) of junior Zaqarē was apparently related to the unattested non-standard form of his name or his maternal grandfather (*Zak'ar – Sakar).

10) Ivanē-Atabek, son of Hasan-Jalal Dola and Mamqan (who, apparently, was the daughter of Aslanbek son of Martspan Mamikonean from Dsef), also had the third, "mongolian sounding" name – Kherkhan, attested in lapidary inscriptions in Koshik-Anapat monastery, which was in the possessions of his brothers-in-law Khachen Mamikonids.